

**ANADOLU TÜRK CAMİLERİNDE MİMARİ ÖĞE OLARAK
SU KULLANIMI (11-15. YÜZYIL)**

Melih AK

**YÜKSEK LİSANS
MİMARLIK ANA BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

HAZİRAN 2022

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Melih AK

29/06/2022

ANADOLU TÜRK CAMİLERİNDE MİMARİ ÖĞE OLARAK SU KULLANIMI
(11-15. YÜZYIL)
(Yüksek Lisans Tezi)

Melih AK

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
Haziran 2022

ÖZET

Su, dünya üzerindeki yaşamın başlangıcından günümüze kadar, canlılığın devamlılığı için en temel unsurlardan biri olmuştur. İnsanoğlu yaşamın kaynağı olan suyu dünyanın varoluş bileşenleri arasında konumlandırmış ve suya gereken önemi vermiştir. Yerleşik hayata geçilmesi ve tarım yapılmaya başlanmasıyla su yaşanılacak yeri belirleyecek düzeyde insanoğlunun hayatında kendine yer bulmuştur. Bütün toplumlar suyu gündelik ihtiyaçlar için kullanmanın ötesinde dinselleştirerek, kutsallaştırarak ona anlamlar yüklemiştir. Tüm bunların yanında su ögesi tarihsel süreç içerisinde mimaride önemli bir tasarım ögesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Türk mimarisinde su elemanı hem İslâm öncesi hem İslâm sonrası dönemlerde önemli yere sahiptir, sıklıkla kubbe ve dört yönü vurgulayan eyvanla birlikte kullanılmıştır. Şamanizm, Tengrizm, Maniheizm, Budizm ve İslamiyet'e inanan Türkler için bu kullanım mikrokozmos felsefesini içeren bir mimari anlayış ortaya çıkarmıştır. Türklerde merkezi mekân kompozisyonu ile birlikte su elemanının kullanımı hem işlevsel hem de simgesel bir kültür ögesi olarak süreklilik göstermiştir. Bu çalışmada öncelikle İslamiyet öncesinde su ögesinin Türkler açısından önemi incelenmiş, mekâna etkileri sorgulanmıştır. Daha sonra ise ilk Türk camileri ile Büyük Selçuklu camilerinde havuz-şadırvan kullanımı incelenmiştir. Son olarak Anadolu Türk cami mimarisinde harimde bulunan havuzun; kökeni, anlamı, mekânın geneline ve merkez vurgusuna etkisi, simgesel değeri, Türk cami mimarisinin gelişimi içerisindeki yeri kapsamlı bir şekilde incelenmiş, plan şemaları üzerinden tartışılmıştır.

Bilim Kodu : 80109
Anahtar Kelimeler : Anadolu cami mimarisi, su elemanı, havuz, şadırvan, merkezi mekân
Sayfa Adedi : 161
Danışman : Prof. Dr. C. Nakış KARAMAĞARALI

THE USE OF WATER AS AN ARCHITECTURAL ELEMENT IN ANATOLIAN
TURKISH MOSQUES (11-15th CENTURIES)

(M. Sc. Thesis)

Melih AK

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES

June 2022

ABSTRACT

Throughout the history of life on Earth, water has been one of the most crucial elements. As the source of life, water has been placed among the world's components and given the appropriate importance by humankind. Water has found a position in human existence at a level that will determine the place to dwell with the transition to settled life and the development of agriculture. All civilizations have assigned significance to water by sanctifying it beyond its utilitarian value. Besides, the water element occurs as an important design element in architecture during the historical process. In both pre-Islamic and post-Islamic Turkish architecture, the water element plays an essential role; it is frequently combined with the dome and the iwan to emphasize the four cardinal directions. For Turks who believe in Shamanism, Tengrism, Manichaeism, Buddhism and Islam, this usage has revealed an architectural understanding that includes the philosophy of microcosm. As both a practical and symbolic cultural feature, the Turks' use of water in conjunction with the central space composition has shown continuity. In this research, first of all, the significance of water to the Turks before to the advent of Islam was analyzed, and its impacts on space were questioned. Then, the usage of pools and shadirvans in the earliest Turkish and Great Seljuk mosques was examined. Lastly, the pool in the harim in Anatolian Turkish mosque architecture; its origin, meaning, effect on the general and central emphasis of the place, its symbolic value, and its place in the development of Turkish mosque architecture have been comprehensively examined and discussed through the use of plan schemes.

Science Code : 80109

Key Words : Anatolian mosque architecture, water element, pool, shadirvan, central space

Page Number : 161

Supervisor : Prof. Dr. C. Nakış KARAMAĞARALI

TEŞEKKÜR

Hayattayken kendilerini tanıma fırsatını yakalayamamış olsam da, hayatıma ve akademik kariyerime önemli derecede yön veren rahmetli Prof. Dr. Halûk Karamağaralı ve rahmetli Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı hocalarıma, tezin tüm aşamalarında her türlü desteği veren, bilgilerini hiç esirgmeden bana aktaran ve Karamağaralı kütüphanesini bana açan danışmanım Prof. Dr. C. Nakış Karamağaralı hocama, değerli tecrübeleriyle hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen ve varlığıyla bana hep güç veren Prof. Dr. Sare Sahil hocama, ne zaman motivasyonumu kaybetsem bana çalışma azmi veren Doç. Dr. Önder Aydın hocama, tez savunma jürisinde değerli görüşleriyle teze katkıda bulunan Prof. Dr. Mehmet Zeki İbrahimgil hocama, her zaman ve her koşulda yanımda olan annem Rukiye Ak ve babam Yahya Ak'a, her konuda destekçim olan ve arkamda duran abim Fatih Ak, ablam Fatma Ak Kaplan ve eşi Mehmet Kaplan'a sonsuz şükran ve teşekkürlerimi sunarım. Tez sürecinde her zaman yanımda olan arkadaşlarım Özüm Dülgeroğlu, Ali Behlül Oktut ve Sevcan Karadağ'a, fotoğraf arşivlerini benimle paylaşan Yüksek Mimar Özlem Duru ve mesai arkadaşım Arş. Gör. Ayşegül Sondaş'a şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	ix
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	x
RESİMLERİN LİSTESİ.....	xiv
1. GİRİŞ	1
2. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE MERKEZİ MEKÂN VE SUYUN ÖNEMİ.....	5
2.1. Türklerde Merkezi Mekân.....	9
2.2. İslamiyet Öncesi Türk Dini Mimarisinde Suyun Önemi	17
3. ANADOLU DIŞI TÜRK CAMİLERİNDE SU ELEMANI	23
3.1. İlk Türk Camilerinde Havuz-Şadırvan.....	23
3.2. Büyük Selçuklu Camilerinde Havuz-Şadırvan.....	30
4. 11-15. YÜZYIL ANADOLU TÜRK CAMİLERİNDE MİMARİ ÖĞE OLARAK HAVUZ-ŞADIRVAN KULLANIMI.....	35
4.1. Anadolu Selçuklu Dönemi.....	35
4.2. Beylikler Dönemi	100
4.3. Erken Osmanlı Dönemi.....	109
5. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME	123
6. SONUÇ	147
KAYNAKLAR	151

Sayfa

ÖZGEÇMİŞ.....	161
---------------	-----

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 5.1. 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde su elemanının varlığı ve konumunu gösteren çizelge.....	138

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.1. Türkmen çadırı	10
Şekil 2.2. Türkmen çadırı	10
Şekil 2.3. Altay Türklerinin çadırı	10
Şekil 2.4. Uygur mandalası.....	11
Şekil 2.5. Pazırık Halısı’nda Hun gülü.....	11
Şekil 2.6. Kırgızların çagal gülü	12
Şekil 2.7. Ak Beşim Budist Tapınak 1 planı	12
Şekil 2.8. Ak Beşim Budist Tapınak 2 aksonometri, Ak Beşim Budist Tapınak 2 planı (soldan sağa)	12
Şekil 2.9. Sengim Külliye 7 planı	13
Şekil 2.10. Sengim Külliye 9 planı	14
Şekil 2.11. Murtuk’ta bulunan külliyenin aksonometrisi	14
Şekil 2.12. Şagonar 3 Külliyesi aksonometri.....	15
Şekil 2.13. Çal-Duvar Külliyesi planı	15
Şekil 2.14. Hargird Medresesi	16
Şekil 2.15. Daya Hatun Kervansarayı planı ve görünüşü.....	16
Şekil 2.16. Zevvare Cuma Camii	16
Şekil 2.17. Koço A Tapınağı planı.....	21
Şekil 3.1. Tolunoğlu Ahmet Camii planı	24
Şekil 3.2. Hazar Camii planı, Hazar Camii kesiti (soldan sağa).....	26
Şekil 3.3. Hazar Degaron Camii restitüsyon çalışması	26
Şekil 3.4. Talhatan Baba Camii planı.....	27
Şekil 3.5. Talhatan Baba Camii avlulu planı	27

Şekil	Sayfa
Şekil 3.6. Semerkand Ulu Camii restitüsyon planı	29
Şekil 3.7. Dandanakan Camii restitüsyon planı.....	30
Şekil 3.8. Ardistan Cuma Camii planı.....	30
Şekil 3.9. Zevvare Cuma Camii planı	31
Şekil 3.10. İsfahan Cuma Camii planı.....	32
Şekil 4.1. Elazığ Harput Ulu Camii planı.....	39
Şekil 4.2. Bitlis Ulu Camii kazı sonucu cami ve avlu planı	43
Şekil 4.3. Kayseri Ulu Camii planı	45
Şekil 4.4. Kayseri Ulu Camii kuzey cephesi	46
Şekil 4.5. Kayseri Ulu Camii güney cephesi	46
Şekil 4.6. Kayseri Ulu Camii doğu cephesi.....	46
Şekil 4.7. Kayseri Ulu Camii batı cephesi.....	46
Şekil 4.8. Kayseri Ulu Camii AA kesiti	47
Şekil 4.9. Kayseri Ulu Camii restitüsyon planı	47
Şekil 4.10. Kölük Camii ve Medresesi alt kat ile üst kat planı (Soldan sağa).....	50
Şekil 4.11. Kölük Camii ve Medresesi AA kesiti.....	50
Şekil 4.12. Kölük Camii ve Medresesi restitüsyon planı	50
Şekil 4.13. Erzurum Ulu Camii'nin 1965'teki planı	54
Şekil 4.14. Erzurum Ulu Camii'nin 1965'teki planında mihrap önü kubbesinden geçen enine kesit.....	55
Şekil 4.15. Erzurum Ulu Camii restitüsyon planı	55
Şekil 4.16. Erzurum Ulu Camii orta sahnın ortasından geçen enlemesine restitüsyon kesiti.....	55
Şekil 4.17. Erzurum Ulu Camii kuzey cephe restitüsyonu.....	55
Şekil 4.18. Malatya Ulu Camii planı.....	59

Şekil	Sayfa
Şekil 4.19. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii uzunlamasına kesit.....	65
Şekil 4.20. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii planı	66
Şekil 4.21. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası planı	70
Şekil 4.22. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası uzunlamasına kesit.....	71
Şekil 4.23. Kayseri Hunad Camii'nin ilk halinin planı.....	75
Şekil 4.24. Hunad Camii'nin ilk halinden uzunlamasına kesit	76
Şekil 4.25. Hunad Camii perspektif görünüş.....	76
Şekil 4.26. Niksar Ulu Camii planı	80
Şekil 4.27. Amasya Gök Medrese Camii planı.....	82
Şekil 4.28. Amasya Gök Medrese Camii uzunlamasına kesit	83
Şekil 4.29. Amasya Gök Medrese Camii restitüsyon	83
Şekil 4.30. Amasya Gök Medrese Camii çeşmesi planı	85
Şekil 4.31. Amasya Gök Medrese Camii çeşmesi kesiti.....	85
Şekil 4.32. Antalya Yivli Minare Camii planı	89
Şekil 4.33. Lalâ Muslihiddin Camii planı	93
Şekil 4.34. Lalâ Muslihiddin Camii AA kesiti	93
Şekil 4.35. Lalâ Muslihiddin Camii restitüsyon planı.....	94
Şekil 4.36. Sahip Ata Camii'nin sondaj planı ve yerine inşa edilen cami	97
Şekil 4.37. Sahip Ata Camii restitüsyon planı.....	98
Şekil 4.38. Sahip Ata Camii uzunlamasına restitüsyon kesiti	98
Şekil 4.39. Sahip Ata Camii enlemesine restitüsyon kesiti	98
Şekil 4.40. Sahip Ata Camii kuzey cephesi.....	99
Şekil 4.41. Sahip Ata Camii perpektif görünüş	99
Şekil 4.42. Beyşehir Eşrefoğlu Camii planı	101

Şekil	Sayfa
Şekil 4.43. Manisa Ulu Camii planı	106
Şekil 4.44. Bursa Ulu Camii'nin E. H. Ayverdi tarafından çizilen planı	110
Şekil 4.45. Bursa Ulu Camii kesiti.....	111
Şekil 4.46. Edirne Eski Camii planı	115
Şekil 4.47. Edirne Eski Camii kesiti	116
Şekil 4.48. Bursa Yeşil Camii planı	119
Şekil 5.1. Bayburt Ulu Camii planı.....	124
Şekil 5.2. Hacı Kılıç Camii ve Medresesi planı.....	127
Şekil 5.3. Afyonkarahisar Ulu Camii planı	129
Şekil 5.4. Kayseri Develi Ulu Camii planı	131
Şekil 5.5. Birgi Ulu Camii planı	135
Şekil 5.6. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii planı	144

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 2.1. Hatun Han'ın ejder başlı lüleleri	8
Resim 2.2. Kastamonu İsmail Bey Hanı avlusundaki havuz lülesi	8
Resim 2.3. Niğde Alâeddin Camii'ndeki aslan başlı çörten.....	9
Resim 2.4. 6-8. Yüzyılda Altaylarda mezar ve doğruya doğru uzanan öldürülen düşmanı temsil eden balballar	17
Resim 2.5. 6-8. yüzyılda Altaylarda ölen kişiyi temsil eden mezar taşı	17
Resim 2.6. Gök Tapınağı resmi	19
Resim 2.7. Uygur duvar resminde Yer-Su ibadeti.....	19
Resim 2.8. Bezeklik duvar resimlerinde sudan çıkan Sumeru Dağı.....	20
Resim 2.9. Bezeklik 27. Tapınak duvar resminde evren tasviri	20
Resim 2.10. Bezeklik 9. Tapınak duvar resmi	21
Resim 2.11. Ejderli Havuz Freski.....	22
Resim 3.1. Tolunoğlu Ahmet Camii görünüş	24
Resim 3.2. Tolunoğlu Ahmet Camii çift revaklı avlu görünüş.....	24
Resim 3.3. Tolunoğlu Ahmet Camii havuz ve kubbeli örtüsü.....	25
Resim 3.4. Tolunoğlu Ahmet Camii havuzu	25
Resim 3.5. Talhatan Baba Camii giriş cephesi	28
Resim 3.6. Talhatan Baba Camii arka cephesi	28
Resim 3.7. Semerkand Ulu Camii kalıntıları.....	29
Resim 3.8. İsfahan Cuma Camii ana eyvandan avluya bakış	32
Resim 3.9. İsfahan Cuma Camii avludan ana eyvana bakış	33
Resim 3.10. İsfahan Cuma Camii havuz	33
Resim 4.1. Elazığ Harput Ulu Camii giriş revakı	40
Resim 4.2. Elazığ Harput Ulu Camii harimi.....	40

Resim	Sayfa
Resim 4.3. Elazığ Harput Ulu Camii iç avlusu.....	41
Resim 4.4. Elazığ Harput Ulu Camii revaktan avlunun görünüşü	41
Resim 4.5. Elazığ Harput Ulu Camii avlusu ve su elemanının kalıntısı	41
Resim 4.6. Bitlis Ulu Camii.....	42
Resim 4.7. Bitlis Ulu Camii revaklı avlu kalıntıları.....	43
Resim 4.8. Bitlis Ulu Camii havuz ve revaklı avlu kalıntıları	44
Resim 4.9. Bitlis Ulu Camii iç mekân.....	44
Resim 4.10. Kayseri Ulu Camii kuzey cephe	47
Resim 4.11. Kayseri Ulu Camii aydınlık açıklıklı birimden mihraba bakış	48
Resim 4.12. Kayseri Ulu Camii aydınlık fenerli kubbenin günümüzdeki durumu	48
Resim 4.13. Kayseri Ulu Camii mihrap önü mekânı	49
Resim 4.14. Kayseri Kölük (Gülük) Camii doğu görünüşü	51
Resim 4.15. Kayseri Kölük Camii kuzey doğu cephesi.....	51
Resim 4.16. Kayseri Kölük Camii aydınlık açıklıklı birim ve mihraba bakış	52
Resim 4.17. Kayseri Kölük Camii aydınlık açıklıklı kubbenin günümüzdeki hali.....	52
Resim 4.18. Kayseri Kölük Camii mihrap önü mekânı	53
Resim 4.19. Kayseri Kölük Camii mihrap önü kubbesi.....	53
Resim 4.20. Kayseri Kölük Camii örtü sistemi	54
Resim 4.21. Erzurum Ulu Camii kuzey batı görünüşü.....	56
Resim 4.22. Erzurum Ulu Camii doğu görünüşü	56
Resim 4.23. Erzurum Ulu Camii'nin kuzey cephesi ve üst örtüsü.....	57
Resim 4.24. Erzurum Ulu Camii harimi.....	57
Resim 4.25. Erzurum Ulu Camii mihrap önü mekânı	57
Resim 4.26. Erzurum Ulu Camii mihrap önü kubbesi	58

Resim	Sayfa
Resim 4.27. Erzurum Ulu Camii mukarnaslı tonoz	58
Resim 4.28. Malatya Ulu Camii'ne ait vaziyet planı	59
Resim 4.29. Malatya Ulu Camii'ne ait doğu cephe.....	60
Resim 4.30. Malatya Ulu Camii'ne ait batı cephe.....	60
Resim 4.31. Malatya Ulu Camii'ne ait güney cephe.....	60
Resim 4.32. Malatya Ulu Camii'ne ait kuzey cephe.....	60
Resim 4.33. Malatya Ulu Camii'ne ait mihrap yönüne dik ve avludan geçen kesit	61
Resim 4.34. Malatya Ulu Camii'ne ait mihraba paralel ve eyvandan geçen kesit	61
Resim 4.35. Harap haldeki Malatya Ulu Camii'nin doğu cephesi	61
Resim 4.36. Malatya Ulu Camii kuzey batı görünüşü	61
Resim 4.37. Malatya Ulu Camii kuzey doğu görünüşü	62
Resim 4.38. Malatya Ulu Camii güney cephesi ve taçkapı kalıntısı	62
Resim 4.39. Malatya Ulu Camii mihrap önü kubbesi	62
Resim 4.40. Malatya Ulu Camii eyvan ve tonozu.....	63
Resim 4.41. Malatya Ulu Camii eyvan kemeri.....	63
Resim 4.42. Malatya Ulu Camii güney harimi	64
Resim 4.43. Malatya Ulu Camii kuzey harim duvarı.....	64
Resim 4.44. Malatya Ulu Camii avlusunun doğu revakı	64
Resim 4.45. Malatya Ulu Camii avlusunun batı revakı	65
Resim 4.46. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii güney cephesi	66
Resim 4.47. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii doğu cephesi.....	66
Resim 4.48. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii orta sahn	67
Resim 4.49. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii aydınlık açıklıklı birimin günümüzdeki hali	67
Resim 4.50. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii mihrap önü mekânı	68

Resim	Sayfa
Resim 4.51. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii mihrap önü kubbesi	68
Resim 4.52. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii harim	69
Resim 4.53. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii'nin güney cephesi	69
Resim 4.54. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii'nin genel görünüşü	69
Resim 4.55. Divriği Ulu Camii kuzey batı görünüşü.....	71
Resim 4.56. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası kuzey cephesi	71
Resim 4.57. Tamirine devam edilen âbidelerden albümü No: IV, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası üstten görünüş	72
Resim 4.58. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası	72
Resim 4.59. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası kuzey cephesi.....	72
Resim 4.60. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası doğu cephesi	73
Resim 4.61. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası batı cephesi	73
Resim 4.62. Divriği Ulu Camii mihrap önü kubbesi.....	73
Resim 4.63. Divriği Ulu Camii mihrap aksındaki aydınlık açıklıklı birim.....	74
Resim 4.64. Divriği Ulu Camii hariminden mihrabın görünüşü	74
Resim 4.65. Divriği Ulu Camii harimden aydınlık fenerli birimin görünüşü	74
Resim 4.66. Kayseri Hunad Hatun Camii batı cephesi.....	77
Resim 4.67. Kayseri Hunad Hatun Camii aydınlık açıklıklı birimden mihrabın görünüşü	77
Resim 4.68. Kayseri Hunad Hatun Camii aydınlık açıklıklı birim	78
Resim 4.69. Kayseri Hunad Hatun Camii aydınlık fenerli kubbenin güncel hali	78
Resim 4.70. Kayseri Hunad Hatun Camii mihrap önü mekânı	79
Resim 4.71. Kayseri Hunad Hatun Camii hariminden aydınlık açıklıklı birimin görünüşü	79
Resim 4.72. Niksar Ulu Camii güney cephesi	80
Resim 4.73. Niksar Ulu Camii mihrap önü kubbesi	81

Resim	Sayfa
Resim 4.74. Niksar Ulu Camii aydınlık açıklıklı birimin kubbesi	81
Resim 4.75. Niksar Ulu Camii hariminin orta sahından görünüşü.....	81
Resim 4.76. Niksar Ulu Camii harimi.....	82
Resim 4.77. Amasya Gök Medrese Camii.....	83
Resim 4.78. Amasya Gök Medrese Camii kuzey cephesi	84
Resim 4.79. Amasya Gök Medrese Camii havuz ve aydınlık açıklıklı birim	84
Resim 4.80. Amasya Gök Medrese Camii havuzu	85
Resim 4.81. Amasya Gök Medrese Camii fiskiyeli çeşmesi.....	86
Resim 4.82. Amasya Gök Medrese Camii güney doğu görünüş	86
Resim 4.83. Amasya Gök Medrese Camii üst örtü sistemi	86
Resim 4.84. Amasya Gök Medrese Camii giriş bölümündeki havuz ve aydınlık açıklıklı üst örtüsü.....	87
Resim 4.85. Amasya Gök Medrese Camii girişten mihraba doğru orta sahn	87
Resim 4.86. Amasya Gök Medrese Camii harimin ortasındaki aydınlık açıklıklı birim.....	88
Resim 4.87. Amasya Gök Medrese Camii mihrap ve mihrap önü kubbesi	88
Resim 4.88. Amasya Gök Medrese Camii harimi	89
Resim 4.89. Antalya Yivli Minare Camii harim kısmının kazı alanı	90
Resim 4.90. Antalya Yivli Minare Camii kuzey giriş ve eşik altından geçen su künkü	90
Resim 4.91. Antalya Yivli Minare Camii kuzey cephesi	90
Resim 4.92. Antalya Yivli Minare Camii mihrap aksındaki su elemanı ile aydınlık fenerli kubbe.....	91
Resim 4.93. Antalya Yivli Minare Camii su elemanı	91
Resim 4.94. Antalya Yivli Minare Camii kuzey girişten doğu girişin görünüşü	92
Resim 4.95. Antalya Yivli Minare Camii kuzey giriş, su elemanı ve aydınlık fenerli kubbe	92

Resim	Sayfa
Resim 4.96. Antalya Kaleiçi'nin genel görünümü.....	92
Resim 4.97. Kayseri Lala Muslihiddin Camii	94
Resim 4.98. Kayseri Lala Muslihiddin Camii mihrap çıkıntısı ve mihrap önü kubbesi.....	94
Resim 4.99. Kayseri Lala Muslihiddin Camii aydınlık açıklıklı birimden mihraba bakış	95
Resim 4.100. Kayseri Lala Muslihiddin Camii aydınlık açıklıklı birimin kubbesinin günümüzdeki hali.....	95
Resim 4.101. Kayseri Lala Muslihiddin Camii mihrap önü mekânı.....	96
Resim 4.102. Kayseri Lala Muslihiddin Camii harim.....	96
Resim 4.103. Beyşehir Eşrefoğlu Camii kuzey doğu görünüşü	102
Resim 4.104. Beyşehir Eşrefoğlu Camii doğu görünüşü	102
Resim 4.105. Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin harimdeki havuz ve aydınlık açıklığı.....	103
Resim 4.106. Beyşehir Eşrefoğlu Camii iç mekân.....	103
Resim 4.107. Beyşehir Eşrefoğlu Camii hariminin güncel hali	103
Resim 4.108. Beyşehir Eşrefoğlu Camii harimi	104
Resim 4.109. Beyşehir Eşrefoğlu Camii orta sahnı	104
Resim 4.110. Beyşehir Eşrefoğlu Camii aydınlık açıklıklı birim.....	105
Resim 4.111. Beyşehir Eşrefoğlu Camii mihrap önü mekânı.....	105
Resim 4.112. Manisa Ulu Camii ve Külliyesi	107
Resim 4.113. Manisa Ulu Camii iç avludan kuzeye bakış (Acun, 1999: 58).....	107
Resim 4.114. Manisa Ulu Camii iç avlusu ve batı girişinin görünüşü.....	108
Resim 4.115. Manisa Ulu Camii iç avlusu ve doğu girişi.....	108
Resim 4.116. Manisa Ulu Camii harimi.....	108
Resim 4.117. Bursa Ulu Camii üst örtü sistemi.....	111
Resim 4.118. Bursa Ulu Camii güney cephesi	111

Resim	Sayfa
Resim 4.119. Bursa Ulu Camii'nin 1949'daki halini gösteren bir kesit	112
Resim 4.120. Bursa Ulu Camii giriş cephesinin değişmeden önceki vaziyetini gösteren bir görünüş	112
Resim 4.121. Bursa Ulu Camii'nin değişmemiş halini gösteren bir kesit	112
Resim 4.122. Bursa Ulu Camii aydınlık açıklıklı üst örtü	113
Resim 4.123. Bursa Ulu Camii orta sahından mihraba bakış	114
Resim 4.124. Bursa Ulu Camii havuz-şadırvan ve aydınlık açıklıklı üst örtü.....	114
Resim 4.125. Edirne Eski Camii kuzey doğu görünüş.....	116
Resim 4.126. Edirne Eski Camii görünüş	116
Resim 4.127. Edirne Eski Camii harim.....	117
Resim 4.128. Bursa Yeşil Camii S. Çetintaş'ın çizdiği ön görünüş	119
Resim 4.129. Bursa Yeşil Camii S. Çetintaş'ın çizdiği kesit	119
Resim 4.130. Bursa Yeşil Camii havuzu	120
Resim 4.131. Bursa Yeşil Camii havuz fiskiyesi	120
Resim 5.1. Bayburt Ulu Camii.....	124
Resim 5.2. Bayburt Ulu Camii kuzey cephesi	124
Resim 5.3. Bayburt Ulu Camii doğu cephesindeki son cemaat yeri	125
Resim 5.4. Bayburt Ulu Camii orta sahnı	125
Resim 5.5. Bayburt Ulu Camii aydınlık açıklıklı birim	125
Resim 5.6. Bayburt Ulu Camii mihrap önü kubbesi	126
Resim 5.7. Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi üstten görünüş (Arslan, 2017)	126
Resim 5.8. Hacı Kılıç Camii ve Medresesi doğu cephesi	127
Resim 5.9. Hacı Kılıç Camii ve Medresesi batı cephesi	127
Resim 5.10. Kayseri Hacı Kılıç Camii harim	128
Resim 5.11. Kayseri Hacı Kılıç Camii mihrap önü mekânı.....	128

Resim	Sayfa
Resim 5.12. Kayseri Hacı Kılıç Camii mihrap ve mihrap önü kubbesi.....	128
Resim 5.13. Kayseri Hacı Kılıç Camii kuzey cephesi ve medrese ile ortak olan avlu ..	129
Resim 5.14. Afyonkarahisar Ulu Camii dış cephesi.....	130
Resim 5.15. Afyonkarahisar Ulu Camii	130
Resim 5.16. Afyonkarahisar Ulu Camii doğu cephesi	130
Resim 5.17. Afyonkarahisar Ulu Camii harimi	131
Resim 5.18. Kayseri Develi Ulu Camii kuzey cephesi	132
Resim 5.19. Kayseri Develi Ulu Camii kuzey batı cephesi	132
Resim 5.20. Kayseri Develi Ulu Camii güney batı cephesi.....	132
Resim 5.21. Kayseri Develi Ulu Camii girişten mihraba bakış.....	133
Resim 5.22. Kayseri Develi Ulu Camii mihrap ve mihrap önü kubbesi.....	133
Resim 5.23. Kayseri Develi Ulu Camii mihrap önü kubbesi.....	134
Resim 5.24. Kayseri Develi Ulu Camii mihrap önü mekânından girişe bakış	134
Resim 5.25. Kayseri Develi Ulu Camii aydınlık açıklıklı birimin üst örtüsü.....	135
Resim 5.26. Birgi Ulu Camii kuzey cephesi	136
Resim 5.27. Birgi Ulu Camii doğu cephesi.....	136
Resim 5.28. Birgi Ulu Camii kuzey taçkapısı	136
Resim 5.29. Birgi Ulu Camii orta sahnın	137
Resim 5.30. Birgi Ulu Camii orta sahnın ahşap üst örtüsü	137
Resim 5.31. Birgi Ulu Camii mihrap önü kubbesi.....	137
Resim 5.32. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii havuzu.....	144
Resim 5.33. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii havuzu ve mihrap önü mekânı	145
Resim 5.34. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii'ndeki havuzun kaldırılmış hali.....	145

1. GİRİŞ

Dinsel yaşamda önemli bir yere sahip simgeleri daha iyi kavrayabilmek için suyun dinsel boyutunu derinlemesine incelemek gerekir. Varoluşun kaynağı olarak su, yeryüzündeki tüm yaratılış senaryolarında mevcuttur; hayatın ve bütün formların kaynağıdır. Su her şeyin başladığı ve sonlandığı yerde her zaman var olan ve var olacak olandır. Suyun dinsel yaşam içerisinde günahları temizleme, arındırma ve arındırırken yenileme gibi işlevleri vardır. Hangi kültüre ya da inanca ait olursa olsun, tüm mitlerde, masallarda, ikonografide, kozmogonide, ritüellerde, su tüm biçimleri potansiyel olarak kendinde saklar ve yaratılışın temelinde yer alan yaşamın kaynağı ve destekleyicisi olarak karşımıza çıkar.

Yunan mitolojisinde akarsular ile denizler tanrılarla özdeşleştirilir ve buna ek olarak ‘temizleyici su’ olgusu bulunur. Hint dini kaynakları suyu varlığın kaynağı ve ölümsüzlük iksiri olarak tanımlarken, Mısır mitolojisinde su evreni oluşturan ilk unsurdur. Hristiyan inancında vaftiz olmayan kişinin dine girmiş sayılmamasının yanısıra bazı antik inançlarda da su tanrılaştırılmıştır. Türklerin inançlarında da nehirler, dağlar, sular ve kaynaklar tanrılaşmıştır. Ayrıca Türklerin, pınarlarda kurban kesilmesi ve kısır olan kadınların pınarlardan doğurganlık dilemesi gibi ritüelleri vardır.

Türklerin mimarisinde merkezi mekân anlayışıyla birlikte önemli bir öge haline gelen su, konargöçer yaşam tarzının devamlılığı için vazgeçilmezliğinin ötesinde, tüm yaşamın etrafında şekillenmiş olması nedeniyle de kutsallaşmıştır. Göktanrı inancının hâkim olduğu Türklerde yerleşik hayata geçiş sürecinin başlamasıyla da bu durum değişmemiş; inanç sisteminde önemli bir yere konumlandırılan su daha sonra Maniheizm’de de yer-su ibadetinin temel ögesi olmuştur. Türkler Budizm’e inanmaya başladıktan sonra ise dini mimarinin mekân kompozisyonunu, avlu ile Buda heykelinin bulunduğu merkezi ve dört yön vurgulu, çevre koridorlu merkezi tapınaklar oluşturmuştur. Su bu dönem mimarisinde dini ritüellerin anlatıldığı duvar resimlerinde ve bazı özelleşmiş dini mekânların zeminindeki fresklerde de karşımıza çıkmaktadır.

İslamiyet’i kabul etmeden önce de suyu kutsal kabul eden Türkler, İslamiyet’in kabulünden sonra merkez vurgulu dini yapılarını inşa ederken su elemanını kubbeden sonra ikincil öneme kadar taşımıştır. Kur’an’da su ile ilgili “İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları

ayırıldığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?” (Enbiyâ 21/30), “O yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun neslini önemsenmeyen bir suyun özünden yaratıp sürdürmüştür.” (Secde 32/7-8) gibi ayetlerin olması İslamiyet’te suyun kutsallığının bir kanıtıdır. Nitekim ‘zemzem’ suyu da kutsal kabul edilen ve hadislerde geçen bir sudur. İslamiyet’te, suyun önemi ve kutsallığına işaret eden, farklı ibadet ve dini etkinlikler öncesinde Allah’ın huzuruna arınmış çıkmak için gerçekleştirilen, su ile temizlenme ritüeli olarak tanımlanabilecek abdest eylemi vardır. Bu durumun bir sonucu olarak İslam dinine ait yapılarda su elemanının varlığı hem işlevsellik, hem de inanç açısından kaçınılmazdır ve merkezi mekân kompozisyonuna dâhil edilmesi Türk mimarisi için ayrı bir öneme sahiptir.

Türk mimarisinde merkezi mekân sadece dini yapılarda değil; sivil, eğitim, ticaret ve askeri işlevli yapılarda da mekân tasarımının temel ögesi olarak görülmektedir. Dini mimaride Budist viharaları, camiler, türbeler; sivil mimaride çadırlar, konutlar, saraylar; ticari yapılarda hanlar, kervansaraylar; eğitim yapılarında medreseler; askeri yapılarda ordu şehirler (Ordu-Balık) ve ribatlar olarak karşımıza çıkan bu yapılarda merkezi mekân yaratma arzusu vardır.

Türk mimarisinin gelişim sürecindeki temel tasarım anlayışlarından biri olan ‘merkezi mekân’ ile ilgili birçok akademik çalışma yapılmıştır. Merkezi mekânı oluşturan veya destekleyen başlıca elemanlar kubbe, eyvan, avlu ve havuz-şadırvan şeklinde sıralanabilir. Bu elemanlardan kubbe, eyvan ve avlu, merkezi mekân üzerine yapılan birçok çalışmanın konusu olmuştur. Bu çalışmaların arasında merkezi mekânda havuzun kullanımını kökeni üzerinden açıklayan çalışmalar bulunsa da, harimdeki havuzu bir mimari eleman olarak, tarihsel bir süreklilik ve mimari bütünlük içerisinde inceleyen yayınlar oldukça sınırlıdır. Havuz, şadırvan, selsebil, çeşme gibi su elemanları ile ilgili önemli akademik çalışmalar da mevcuttur fakat bizim konumuz olan havuz-şadırvan elemanının anlamsal boyutuna ek olarak, önemli işlevleri de vardır ve bunların yapıdan bağımsız incelenebilmesi mümkün değildir. Birincil işlevi abdest almak olan havuz-şadırvanların, yeterince aydınlatılamayan Anadolu Selçuklu camilerinde aydınlık fenerinden gelen doğal ışığı yansıtarak mekânın aydınlatılmasına katkı sağladığı düşünülebilir. Bu camilerin bulundukları coğrafyalarda nemin az olması dikkate alındığında, iç mekânın nemini ideal seviyede tutan havuz-şadırvanlar, ister ahşap ister taş olsun, camilerin ömrünü uzatmaktadır. Ayrıca suyun sesi ve

görüntüsüyle sakinleştirici, dinlendirici özelliği de mevcuttur ve mekânın psikolojik etkisini önemli derecede etkilemektedir.

Bu çalışmada 11-15. yüzyıllar arasında Anadolu Türk camilerinde havuz-şadırvanın bir mimari öge olarak ortaya çıkışını, gelişimini, kullanımındaki işlevsel ve anlamsal boyutu tartışılmaktadır. Cami dışında birçok yapı türünde, hem Türklerde hem diğer milletlerde havuza rastlamaktayız. Cami özelinde avludaki şadırvan çok yaygın olarak bilinen bir mimari elemandır; fakat bizim üzerinde durduğumuz konu harimde bulunan havuz-şadırvanın kullanımınıdır.

Büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşmayan harimdeki havuz ve havuzun üstündeki kubbede bulunan aydınlık feneri gibi elemanlar, değişime ve tahribata açık elemanlardır. Diğer taraftan bizden önceki çalışmalarda arkeolojik kazılar, yapının sahip olduğu plan şeması, yakın tarihli diğer yapılar gibi faktörlere bakılarak bu elemanlar hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çalışmamızda bu farklı görüşleri ve eldeki verileri analiz ederek bu elemanlar hakkında bazı yeni görüş ve yorumlarda bulunduk. Camilerde ibadet mekânında bulunan havuzların zamanla tahrip olması veya üstünün kapatılması gibi nedenler konuyu incelemede zorluklar oluştursa da, fiziki olarak havuzu mevcut olan ve kaynaklarda somut verilere dayandırılarak havuzunun varlığından söz edilen camilerin çokluğu bu konuyu incelemeye değer kılmaktadır.

Bu çalışma hariminde havuz-şadırvan bulunan 11-15. yüzyıl Anadolu camileri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada yer alan 23 adet caminin bir kısmında orjinalinde havuz-şadırvan olup olmadığı tartışmasına da kaynaklara dayanılarak yer verilmiştir. Erken Osmanlı ve Beylikler Dönemi'nden sonra harimde havuz kullanımının ortadan kalkmasına yönelik açıklama ve yorumlar getirilmeye çalışılmıştır. Yöntem olarak detaylı bir literatür taraması yapılmış, yapıların güncel ve eski fotoğraf ya da çizimlerinden yararlanılmış, bu yapılar bir çizelgeye yerleştirilerek karşılaştırmalı olarak harimde su elemanı kullanımı açısından analiz edilmiştir.

Konunun önemini vurgulamak açısından ikinci bölümde Türklerin İç Asya'ya kadar uzanan merkezi mekân anlayışı ile su ögesi inanç ve mimari üzerinden incelenmiştir. Üçüncü bölümde İslamiyet'in kabulüyle devam eden ve artık Türkler için bir mikrokozmos felsefesine dönüşen su ve merkezi mekân birlikteliği Anadolu dışındaki camiler üzerinden

arkeolojik veriler ve plan şemalarına dayanarak incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise Türk camilerinin avlularında vazgeçilmez bir öge haline gelen havuz-şadırvan elemanının Anadolu coğrafyasında nasıl bir kompozisyonla ele alındığı incelenmiş ve çoğu günümüze ulaşmayan bu su elemanlarının varlığı bilimsel veriler ışığında tartışılmıştır. Beşinci bölüm olan karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde çalışmanın konusu olan yapılar plan tipine, dönemine, su elemanının konumu ve varlığının dayandırıldığı verilere göre çizelge haline getirilmiştir. Havuz-şadırvan varlığıyla ilgili somut veri bulunamayan yapılar için bu bölümde ayrıca değerlendirme yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise, yapılar kendi içlerinde karşılaştırılarak değerlendirilmesi ve su elemanının Türklerin farklı inanç ve dinin mimarilerindeki kültürel sürekliliğine vurgu yaparak, işlevsel ve anlamsal açılardan yorumlanmasından oluşmaktadır. Bunun yanı sıra harimde havuz kullanımının Klasik Osmanlı Dönemi'nin başlangıcından sonra neden terkedildiği tartışılmıştır.

2. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE MERKEZİ MEKÂN VE SUYUN ÖNEMİ

Su, tıpkı Sokrates öncesi düşünürlerden olan Anaksagoras'ın evren bilimindeki gibi 'ilk karışım' dediği her şeyin tek bir kütlede ve ayrıştırılamaz biçimde var olması gibi tüm şeylerin bütün olduğu ilk durumu temsil eder. Su ile temas eden ve çıkan, artık yeniden doğacaktır. Tıpkı Anaksagoras'ın 'nous' dediği düzenleyici ilke sayesinde evrenin yaratılışı gibi tüm yaratılış mitlerinde su, öncül unsurdur (Jung, 2020: 71). Yeni bir yola başlama, bir çeşit yeniden doğuş olarak tanımlanabilecek erginlenme ritüellerinde olduğu gibi cenaze törenlerinde suyun kullanımı yine ölümden sonra yaşam, yani yeniden doğum temasını barındırır. Her şeyin gelişimini ve evrenin döngüsel akışını sağlaması sebebiyle su, tarih öncesi çağlardan beri hem ay hem de dişil enerji ile özdeşleştirilmiş, doğurganlık ve üretkenliğe de atfedilmiştir. Hatta çeşitli kültürlerde spiral formu, su ile ilişkilendirilmiş ve tüm kozmik düzlemlerde doğurganlığın simgesi olarak kullanılmıştır (Eliade, 2003a: 196, 197).

Hint mitolojisinde, Narayana'nın, göbeğinden çıkan kozmik ağaca tutunarak tam bir mutluluk halinde yüzdüğü sular, bütünlük halini, yani kozmik geceyi simgelemektedir (Eliade, 2003a: 198). Babil kozmogonisinde de su; ezeli okyanus, daha sonra üzerinde yeryüzünün yüzeceği tatlı su okyanusunun kişileştirilmiş hali 'apsu' ve canavarların bulunduğu tuzlu, acı su denizi olan 'tiamat' adıyla karşımıza çıkar (Eliade, 2003a: 199). 'Hayat suyu' suyun arketipi olarak kabul edilir ve kutsal sayılan bu su herkes için ulaşılabilir olmayıp ancak bir dizi sınamadan geçenlerin erişebileceği yerlerde canavarlarca korunmaktadır (Eliade, 2003a: 200). Örneğin bazı Altay efsanelerinde göğün on iki katı boyunca yükselen bir kayın ağacının kökünde yer alan hayat suyu, 'Tata' isminde bir bekçi tarafından korunmaktadır (Ögel, 2010: 107). Hristiyanlıkta bir suya daldırma ritüeli olan vaftiz arınma ve yenilenme aracı olarak kullanılır. Birçok toplulukta suya daldırma ritüeli geçmiş, günahları, fiziksel ve ruhsal bölünmeyi sildiğine, her şeyi yeniden kurguladığına inanılmaktadır. Bu inanış eski dönemlerdeki tanrı heykellerinin suya batırılmasını da anlamlandırmaktadır (Eliade, 2003a: 202). Suyu dalma veya daldırma, özgün ilk forma geri dönüş, yeniden yaradılış ve doğumun simgesidir. Su içinde tüm formlar yok olur ve başlangıçtaki ayrışmamış olan, bütünlenmiş, tam olanla yeniden kavuşma; suya batma, su

ile temas etme ritüellerinin ana temasıdır. Suya daldırılan yaratıcılık potansiyeli ile buluşacak ve yeniden doğacaktır (Eliade, 2003a: 196).

Tarihte çeşitli topluluklarda dini yapılardan bağımsız olan su kaynakları da birer tapınma aracı olmuşlardır. Sürekliliğin ifadesi olarak hareketli sular; yaşayan, iyileştiren ve rehberlik eden canlı sulardır (Eliade, 2003a: 208). Bir Türk boyu olan Kimekler, İrtiş ırmağını ulu kabul etmişler ve ırmağa tapınma eyleminde bulunmuşlardır. Barshanlı Türkleri de Issık Göl'ü kutsal kabul etmiş ve gölün etrafında dolaşarak tapınmalarını gerçekleştirmişlerdir. Altay Türkleri ise 'yer-su tanrıları'nın insanların yaşadığı civarlara yakın yerlerde yaşayarak buralara bereket getirdiklerine inanmışlardır (İnan, 1976: 41). Ayrıca Esin, Uygur metinlerinde geçen "Tegirmi, yûrüng önglûg, suv ulug mantal" kısmını günümüz Türkçe'siyle de aktarır: "Değirmi, açık renkli, ulu su mandala'sı (ayin yeri)". Bu metinden yola çıkarak da Türklerin de Çu, Hsiung-nu ve Tabgaçlar gibi gölü yuvarlak, dairesel (değirmi) bir formda su ayini yeri olarak kabul ettiklerini belirtir (Esin, 2001: 115). Türklerde su unsuru neredeyse tüm dönemlerde kutsal sayılır. Leeming'e göre Türklerin yaratılış mitinde hiçbir şey yok iken sadece su ve büyük beyaz kaza benzeyen Tengri vardı (Leeming, 2010: 267). Altayların yaratılış efsanesi ise 'Ne yer ne de gök vardı, fakat yalnızca su vardı' şeklinde başlamaktadır. Bu efsaneye göre Tanrı yeri yaratmak için su yüzüne çıktığında yeri nasıl yaratacağını bilememiş ve o sırada kim olduğunu bilmediği biri gelmiş ve tanrıya yeri nasıl yaratacağını söylemiş. Tanrı kendinin yaratamadığı şeyi başkasının yaratmasına cüret etmesine sinirlenmiş ve ona bunu nasıl yapacağını sormuş. Kişi de yerin maddesinin nerede olduğunu bildiğini ve getirebileceğini söylemiş. Bunun üzerine suyun dibine dalmış ve suyun altındaki kayadan bir parça koparıp ağzına atmış. Su yüzüne çıkınca bir kısmını Tanrı'ya vermiş bir kısmını da ağzında saklamış. Ancak bir süre sonra ağzındaki parçayı tükürmek zorunda kalmış ve böylece yeryüzündeki bataklıkları meydana getirmiştir (Çoruhlu, 2002: 103). Lebed Tatarlarına efsanelerine göre önce her taraf su iken Tanrı suya ak bir kuğu göndererek bir gaga dolusu su getirmesini emretmiş. Fakat suya daldığında kuğunun gagasına bir parça toprak yapışmış. Bu toprak parçaları küçük tozlar halinde suyun üzerinde yüzerek yeri meydana getirmişlerdir. Ancak yer bu şekilde yassı ve düz şekilde biçimlenmiştir. Bunun üzerine Tanrı ikinci bir kuş daha görevlendirip gagasıyla toprağın bazı yerlerini kazmasını istemiştir. Böylece yeryüzünde dağ ve vadiler yaratılmıştır (Eliade, 2003b: 17, 18)

Eski Türkler arasında inanç sistemi, Gök-Yer/Su-Atalar-Tabiat kültü şeklinde olup; su kültü, tabiat kültüne bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Çoruhlu, 2002: 16). Altay ve Yenisey çevrelerinde Göktanrı inancı zamanla yerini Ülgen'e bırakmış, Altay Türklerinin inanç sistemlerinde de 'yer-su tanrıları' merkezi bir konuma sahip olmuştur. Eski Türklerde olduğu gibi Çin'de de 'yer-su' ruhlarının açık havada yaşadığına inanılmış ve onların heykelleri (chu) ve kitabeleri ile doğada büyük ayinler yapılmıştır. Hükümdarın özellikle savaş zamanlarında geçtiği yerler yeni yurtları olarak kabul edilirmiş ve bu yerleri kutsamak için 'yer-su' tanrılarına kurbanlar verilirmiş. Bunların yanında 'yere gömmek' ve 'sularda boğmak' ile ilgili ayinler yapılmıştır. Bu ayinlerde gök, ay, güneş, yıldızlar gibi göksel ruhlara ateşte yakılmış veya pişirilmiş; su ruhlarına, boğulmuş; yer ruhlarına da gömülmüş kurbanlar; gök ve yer ruhlarına kan; atalara ise çiğ et sunulurdu (Esin, 2001: 94, 95)

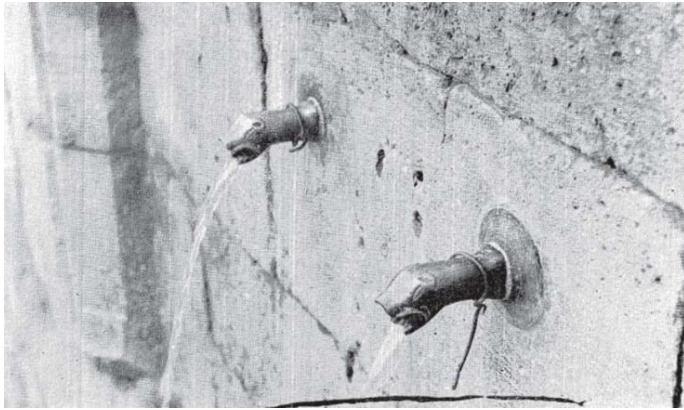
Eski Türk inanç sistemlerinde ayinler önemli yer tutmaktadır. Bu ayinlerde özellikle hayvanlara özel anlamlar yüklenmiştir. Örneğin balıklar ve leviathan, makara gibi su canavarları suyun altında yoğunlaşmış mutlak gerçekliği temsil ettiklerinden dolayı kutsal sayılmıştır. Yine yılan, timsah, ejderha gibi hayvanların birleşimi olan ve bazı mevsimlerde kuş olup uçuşa yetisine sahip olan 'Luu' suyu ve bolluğu sembolize etmektedir. Luu gibi ejder de kışın yer-su'nun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan yer-su-gök ilkelerine bağlı bir ruhtur (Esin, 2001: 82).

Göktürklerde yer-su inancı, vatana ve toprağa bağlılık anlamlarına gelmekteydi. Kitabelerinde her şeyin su olduğu bir evren düşüncesinden bahsedilmiştir. Eski Göktürk anlayışı, 'yağız-yer, yaşıl-suv (yağız-yer, yeşil-su)' şeklinde ifade ediliyordu. Yani Türkler toprağı ve suyu birbirinden ayırtıramaz görmüşler ve susuz toprağın hayat veremeyeceğini düşünmüşlerdir. Ayrıca Göktürk yazıtlarında 'yeşil' tanımlaması, sadece ırmak isimleriyle birlikte anılmaktadır (Ögel, 2000: 477, 478).

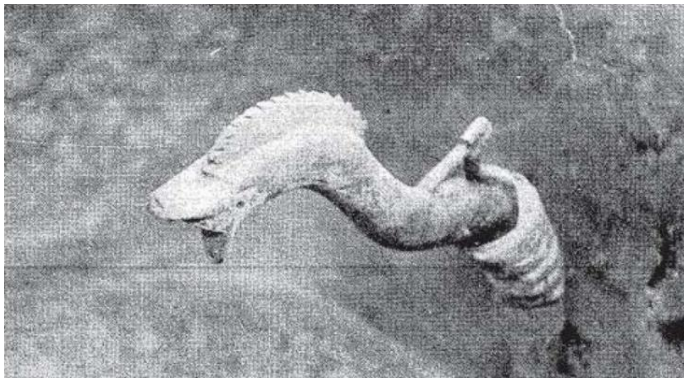
Türk mitolojisinde Okyanus Tanrısı Talay Kan; yeryüzü sularının hükümdarıdır, Dalay Han olarak da bilinen Talay Kan; Altaylılarda bazen Yayık Han olarak da anılır. Yunan mitolojisindeki Poseidon ya da Mezopotamya tanrılarından Ea'ya karşılık gelen Talay Kan'ın evi on yedi denizin birleştiği yerde tanımlanmıştır (Çoruhlu, 2002: 38).

Türklerin İslamiyet öncesi inanışlarında yer alan gök, ağaç ve kuş gibi imgeler; gökle yeri bağlayan ve dünya eksenini temsil eden hayat ağacı; gök simgesi olan kartal, ay, güneş ve

gezegenleri temsil eden rozetler, insan ruhlarını temsil eden kuş; yeraltı güçlerini temsil etmesinin yanında bereket ve koruyuculuk anlamı taşıyan ejder gibi temsiller vardır (Ögel, 1994: 63). Türk mitolojilerinde bolluk ve yeniden doğuşu simgeleyen ejder hayvan takviminde de yıl simgesi olarak yer almıştır. (Esin, 2001: 112). Eski Çin-Uygur takviminde bol şifa ve bereket getirdiğine inanılan yağışlı Nisan ayı, ejder-yılan motifi ile sembolize edilmiştir. Özellikle ejder motifi birçok Orta Asya inanişında suyla özdeşleştirilmiş ve aynı zamanda evreni sembolize etmiştir. Bu nedenle İslamiyet öncesi Türk inanişında bolluk ve bereketin sembolü olan ejder motifinin çeşme motiflerinde yer alarak suyu bereketlendirmekte ve korumaktadır. Anadolu'da Orta Çağ dönemine ait Hatun Han'ın çeşme lülesi (Resim 2.1.) ve Kastamonu İsmail Bey Hanı avlusundaki havuzda görülen ejder motifli lüle (Resim 2.2.) buna örnek olarak gösterilebilir (Önge, 1970b). Yine ejder başlıklı havuz fiskiyeleri hem mimari eserlerde hem de minyatürlerde görülebilmektedir. Çeşmelerde stilize ejderlere 18-19. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde de rastlanılmaktadır.

Resim 2.1. Hatun Han'ın ejder başlı lüleleri (Önge, 1970b)

Resim 2.2. Kastamonu İsmail Bey Hanı avlusundaki havuz lülesi (Önge, 1970b)

Divriği Ulu Camii ve Karaman Arapzade Camii gibi Orta Çağ'a tarihlenen Anadolu'daki Türk mimari eserlerinde de ejder başlı çörtenler görülebilmektedir. Ayrıca aslan da iyilik ve bolluğun ifadesi olarak su ile bağlantılı olan hayvan figürlerinden biridir. Hunad Hatun Külliyesi'nde ve Niğde Alâeddin Camii'nde yer alan yüksek kabartma tekniğindeki arslan başlı çörten (Resim 2.3.) buna örnek gösterilebilir. Orta Asya inancının etkileri daha sonra Türklerin inşa ettikleri birçok yapıda bulunan havuz, çörten ve avlulu plan düzenlemelerinde yer alan su elemanlarıyla kendini göstermiştir.

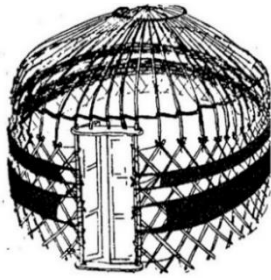
Resim 2.3. Niğde Alâeddin Camii'ndeki aslan başlı çörten (Ögel, 1994: 39)

2.1. Türklerde Merkezi Mekân

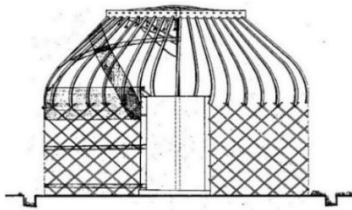
Yön belirlemenin mümkün olmadığı sonsuz enginlikte kutsalın vücut bulması için bir merkeze ihtiyaç vardır ve insan tanrılarla iletişim kurabileceği bu merkezde bulunmayı arzular (Akın, 1990: 153; Eliade, 2019: 22). Bu merkezden 'axis mundi' olarak adlandırılan düşey bir kozmik eksen geçer ve dünya bu sanal eksen etrafında döner. Kozmolojik imgeler veya dinsel arayışlarla katmanlandırılan dünya sisteminde katmanlar arası geçiş 'axis mundi' aracılığıyla yapılır ve 'axis mundi' direk, merdiven, dağ, ağaç gibi imgelerle temsil edilir (Eliade, 2019: 35). Şaman Türklerdeki dünya sisteminde katmanlar gök, yer ve yeraltı şeklinde sıralanır. Yer, üzerinde bulunduğumuz dünyayı ifade eder, 'yeraltı' ve 'gök'te bulunan kutsallar 'axis mundi' aracılığıyla 'yer'de belirir (Akın, 1990: 153; Ögel, 1995: 145). İnsanın tanrısıyla iletişimde bulunduğu bu merkez 'mikrokozmos' yani insan ölçeğine

indirgenmiş küçük evrendir. Bu nedenle inançlı insan için dünyanın merkezine yerleşmek ve o merkezi tasarlamak çok kıymetlidir (Eliade, 2019: 152). Her toplum bu merkezi kendi inanç, kültür, yaşayış biçimi, sosyal yapısı ve çevresel koşullarına göre özgün bir biçimde tasarlamıştır.

Büyük ölçüde göçebe olmakla birlikte içlerinde yarı yerleşik olarak tanımlayacağımız toplulukların da olduğu Hunların (Cezar, 1977: 8, 9, 10) ‘yurt’ olarak adlandırılan çadırları (Şekil 2.1., Şekil 2.2.) birer mikrokozmostur. Kubbesinin göğü temsil ettiği bu çadırların merkezinde ateş yanar ve kubbenin üstünde, ateşin dumanının çıkış noktasında tüteklik (Şekil 2.3.) bulunur (Esin, 1971, Esin 1983; Ögel, 1995: 174). Yerde ateşle başlayıp, dumanla tüteklige oradan da ‘gök’e varan ‘axis mundi’siyle bu çadırlar birer mikrokozmos haline gelir.

Şekil 2.1. Türkmen çadırı (Diyarbakirli, 1972: 156)

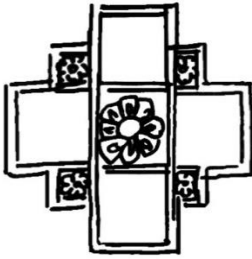

Şekil 2.2. Türkmen çadırı (Diyarbakirli, 1972: 158)

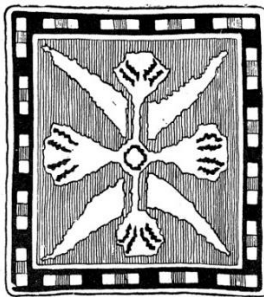

Şekil 2.3. Altay Türklerinin çadırı (Esin 1971)

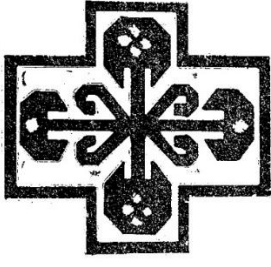
Göktürklerde tarım, madencilik, mimari kalıntılar gibi yerleşik hayata dair birtakım izler vardır (Cezar, 1977: 8, 9, 10). Başlangıçları Göktürk devrine (7-8. yüzyıl) tarihlenen, saray yapıları ve merkez vurgulu Budist tapınaklarıyla dikkat çeken Ak-Tepe ve Ak-Beşim şehirleri bu kalıntılara örnek verilebilir (Cezar, 1977: 22, 23, 25, 26, 30). Budizm’de evren tasviri olan ‘mandala’ (Şekil 2.4., Şekil 2.5., Şekil 2.6.) gök tapınağı prototipinden pek de farklı değildi. Türk Budist tapınakları da aynı şema üzerine inşa edilmiştir ve bir Budist metninde her yapının merkez etrafında dört yöne bakacak şekilde inşa edilmesinin gerektiği yazmaktadır (Esin, 1983). Ak-Beşim’deki Birinci Budha Tapınağı (Şekil 2.7.) dikdörtgen planlı olmakla beraber avlusundan kubbe ile örtülü, çevre koridorlu tapınağa 5 basamaklı merdivenden çıkılır. İkinci Budha Tapınağı (Şekil 2.8.) ise kare planlı olup merkezinde çift koridorla çevrili Budha heykelinin olduğu tapınak kısmı vardır ve tapınağın aydınlık fenerli bir kırlangıç kubbe ile örtüldüğü tahmin edilmektedir (Cezar, 1977: 33, 34, 35, 36). Ayrıca tapınağın çevre koridoru kutsal alanın tavaf edilmesine ve bununla birlikte manevi bir yolculuğa imkan sağlamaktadır. Bu manevi yolculuğun sonunda varılacak nihai yer Budha heykelidir (Akın, 1990: 30, 31). Birinci Budha Tapınağı’ndaki kubbe ve çevre koridoru merkez vurgusunu, merdiven ‘axis mundi’yi; İkinci Budha Tapınağı’nın merkez vurgulu çevre koridoruna ek olarak aydınlık fenerli kırlangıç kubbesi çadırı ve ‘axis mundi’yi akla getirmektedir.

Şekil 2.4. Uygur mandalası (Esin, 1972)

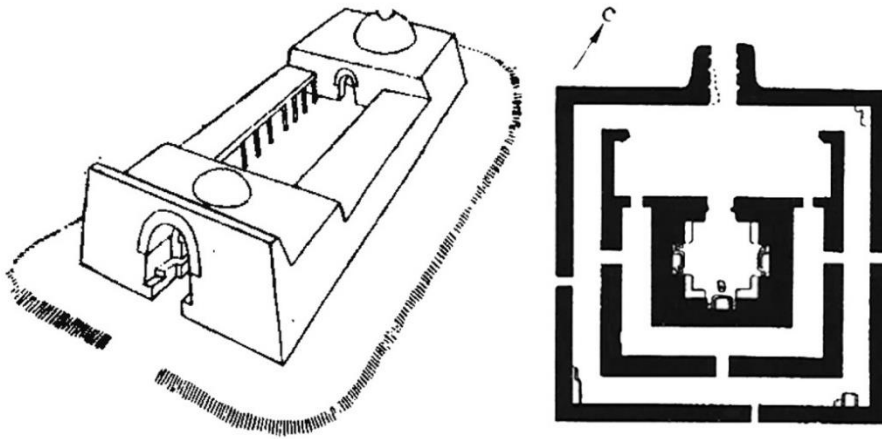
Şekil 2.5. Pazırık Halısı’nda Hun gülü (Diyarbakirli, 1972: 128)

Şekil 2.6. Kırğızların çagal gülü (Diyarbakirli, 1972: 129)

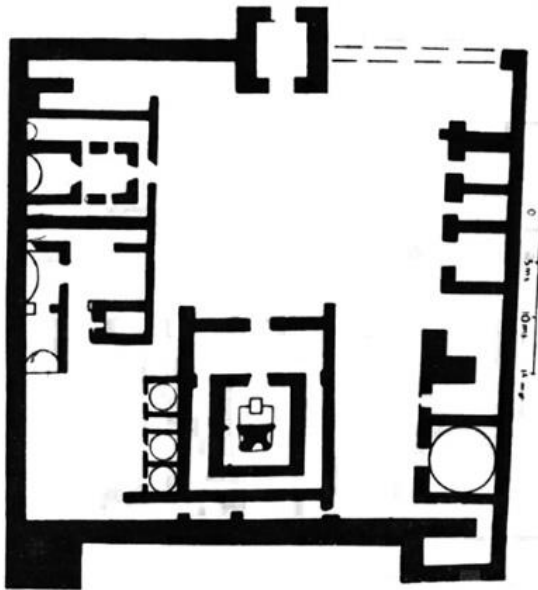
Şekil 2.7. Ak Beşim Budist Tapınak 1 planı (Cezar, 1977: 30)

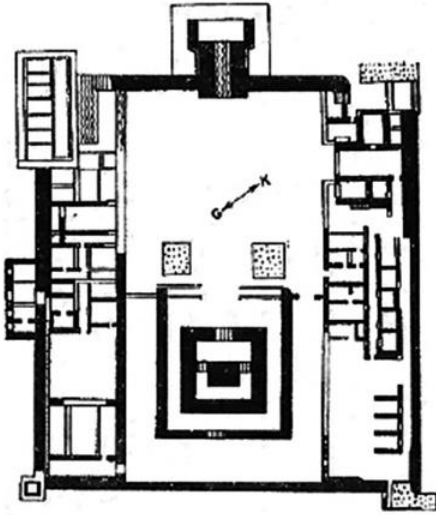
Şekil 2.8. Ak Beşim Budist Tapınak 2 aksonometri (Cezar, 1977: 32), Ak Beşim Budist Tapınak 2 planı (Akın, 1990: 37) (soldan sağa)

İnsanlık tarihi kadar eski, dünya çapında yaygın, Budizm’de sonsuz bütünü temsil eden mandala dört eyvanlı merkezi avlulu planda da karşımıza çıkmaktadır. Dört ana yönün birbirine dik açıyla kesiştiği, eksenler üzerindeki eyvanlarca vurgulanan simetrik kozmos simgesi olan bu plan şeması Asya kökenli olup Ordu-Balık ve Viharalarda da karşımıza çıkmaktadır (Ögel, 1994: 67).

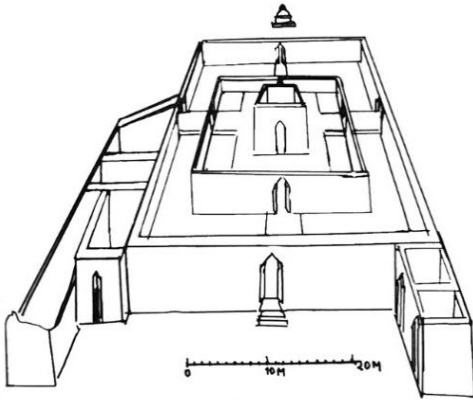
744 yılında Orhun Nehri’nin çevresinde kurulan Uygur Devleti Budizm’den önce Maniheizm’i resmi din olarak kabul etmiş, daha sonra mimari eserlerine önemli ölçüde etkide bulunan Budizm’i benimsemiştir (Cezar, 1977: 67). M.Ö. 3. yüzyıldan beri inşa edilen (Esin, 1972: 79, 80, 82) ve açık avlulu medreselerin ortaya çıkmasında ilham kaynağı oluşturduğu düşünülen (Akın, 1990: 30) viharalar, Budist rahipler ile yolcular tarafından barınak olarak kullanılmasının yanında birer eğitim merkeziydi. Uygurlar tarafından 767 yılında Koço’da ve 983 yılında Sengim’de inşa edilen külliye Çin, Tibet ve Türk dillerindeki metinlere göre Türkler tarafından Türk mimarlara yaptırılmıştır. Sengim Külliyesi (Şekil 2.9., Şekil 2.10.) kare planlı olup iç kale ile dış kaleden oluşur. Murtuk’ta bulunan külliye (Şekil 2.11.) ise tamamen mandalayı çağrıştırır, dört yönden dört girişi vardır ve yine iç kale ile dış kaleye sahiptir. Ordu şehir (Ordu-Balık) ile benzer kompozisyonda olan bu yapılarda iç kalede bulunan kubbeli köşkün yerini Budha evi denen kubbeli yapı almaktadır (Esin, 1972: 79, 80, 82).

Şekil 2.9. Sengim Külliye 7 planı (Esin, 1972)

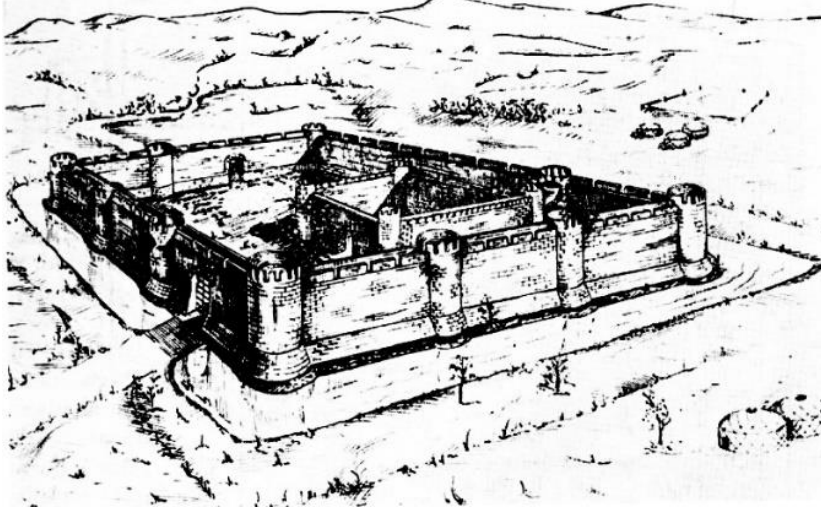
Şekil 2.10. Sengim Külliye 9 planı (Çoruhlu, 2007: 248)

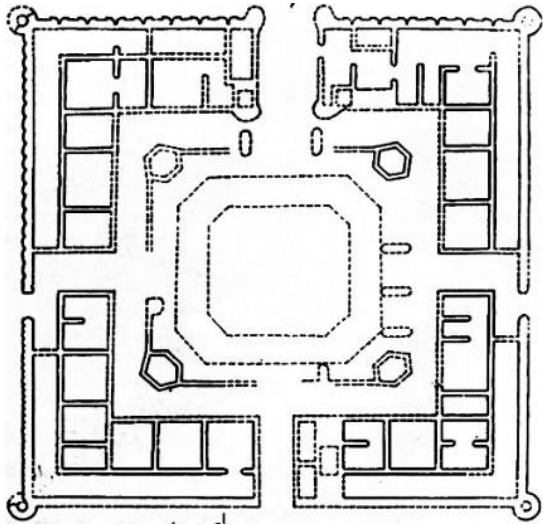
Şekil 2.11. Murtuk'ta bulunan külliye'nin aksonometrisi (Esin, 1972)

Türklerde genellikle kare formunda olan ordu şehir (Ordu-Balık) sur, hendek ve kulelerle çevriliydi. İç içe iki kaleden oluşan 750 yılında Uygur Kağanı Moyunçur tarafından inşa ettirilen ordu şehir (Ordu-Balık) (Şekil 2.12.) buna örnek olarak verilebilir. 629 yılında Uygurlar ile Çinliler ittifak yapınca Çin başkentinden Uygur iline uzanan yolda 68 tane askeri han yapılmıştır. Bu hanlar kare planlı olup ortasında bir avlu bulundurur ve köşelerinde ateş kuleleri vardır. Türk ordu şehirlerinin birer versiyonu olan bu hanlarda, bir evren tasviri olan mandala gibi dört yön ve merkez vurgusu (Şekil 2.13.) vardı ve bir yapı ya da şehir inşa edilmeden önce dört yönü belirlemek için dört kazık çakılırdı. Hükümdarın köşkünün bulunduğu kale dünyanın merkezinde olduğu kabul edilen ve gökyüzünün sonsuzluğuna yükselen altın dağı sembolize ediyordu (Esin, 1972: 76, 77, 78). Türklerin inşa

ettiği bu ordu şehirler ile hanlar Karahanlılar ve sonrasında görülecek olan, başlangıçta ribat olarak adlandırılan kervansarayların öncülleridir.

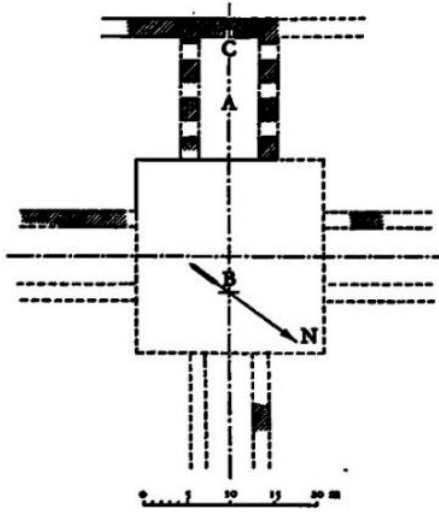

Şekil 2.12. Şagonar 3 Külliyesi aksonometri (Esin, 1972)

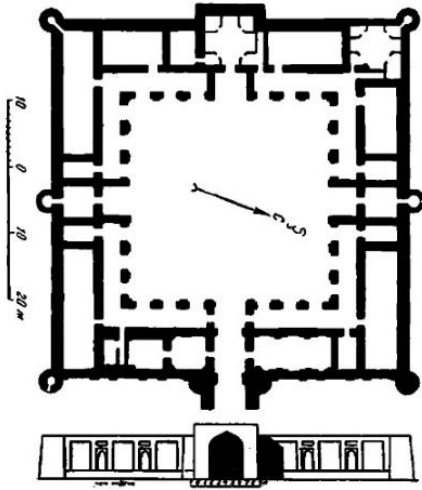

Şekil 2.13. Çal-Duvar Külliyesi planı (Esin, 1972)

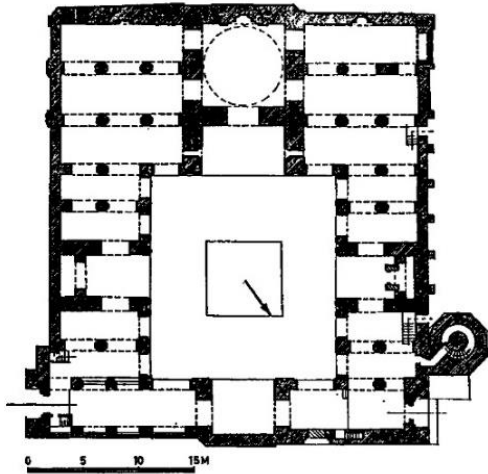
Horasan evlerinde de görülen dört eyvanlı planın öncelikle 1087 yılında inşa edildiği düşünülen Hargird Medresesi'ne (Şekil 2.14.), daha sonra 11. Yüzyılda inşa edilen Day Hatun Kervansarayı'na (Şekil 2.15.) ve 1135 yılında inşa edilen Zevvare Cuma Camii'ne (Şekil 2.16.) örnek teşkil ettiği düşünülebilir (Godard, 1951). Bununla birlikte açık avlulu medreselere sadece Horasan evleri ve Gazneli sarayları değil, onlardan uzun süre önce Türklerin inşa ettiği Budist manastırları da örnek teşkil etmiş olabilir (Kuran, 1969: 10; Çoruhlu, 2000: 33).

Şekil 2.14. Hargird Medresesi (Godard, 1951)

Şekil 2.15. Daya Hatun Kervansarayı planı ve görünüşü (Esin, 1972)

Şekil 2.16. Zevvare Cuma Camii (Aslanapa, 1989: 64)

2.2. İslamiyet Öncesi Türk Dini Mimarisinde Suyun Önemi

Su tek başına bir kutsallık ifade etmez ancak kozmik anlamlar yüklenip (Karamağaralı, 1993: 255) sanat ve mimarlık eserleriyle işlendiğinde kutsallaşır (Aytöre, 1962: 45). Türkmenistan, Moğolistan ve Kafkasya'daki mezarların (Resim 2.4.) bazılarında ölen kişiler mezar taşlarında ellerinde kadehle (Resim 2.5.) tasvir edilmiş ve bu kadehten içilen kutsal suyun ölümsüzlük getirdiğine inanılmıştır (Karamağaralı, 1993: 255). Göktürklerde kağanlık kutsaldır ve efsanelere göre ilk kağanın göl tanrıçasıyla birleşmesiyle kağanlık kutsanmıştır. Yine Göktürk efsanelerinde geçen Ötüken bölgesinde yer alan İduk Baş Pınarı Türkleri yönetmek isteyenine ele geçirmesi gerektiği, yönetimin merkezini temsil eden kutsal bir pınardır (Akın: 1990: 154). Mezar taşlarında ölen kişinin elinde tuttuğu kadeh bile insan bedeninin merkezi olabilecek bir konumda yer almakta ve bu anlayışın yansımaları mimari eserlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Resim 2.4. 6-8. Yüzyılda Altaylarda mezar ve doğuya doğru uzanan öldürülen düşmanı temsil eden balballar (Çeşmeli, 2015)

Resim 2.5. 6-8. yüzyılda Altaylarda ölen kişiyi temsil eden mezar taşı (Çeşmeli, 2015)

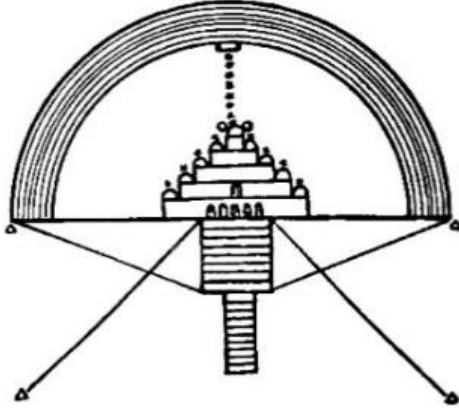
M.Ö. 1050-247 tarihleri arasında Kuzey Çin’de hüküm sürmüş proto-Türklerden oluşan Chou hanedanının köklerinin bozkırlara dayandığı bilinmektedir (Taşağıl, 2020: 16; Özerdim, 1963). Choulardan önce Çin topraklarında gök ibadeti yaygın değildir fakat Chou hükümdarı gök ibadetini yerine getirmektedir. Göktanrı inancında ibadet şehir dışında pınar veya göl olan yüksekçe bir dağda yapılmaktadır. Çadıra benzeyen bir kurban mekânı vardır ve hükümdar yuvarlak bir havuzun içerisinde keçe halı serilmiş daire formundaki yükseltiye oturur (Esin, 1983). Havuzun içerisinde yükselti olarak tariflenen bu kısım bir mimari yapıt olarak nitelendirilemese de, havuzun merkezinde oluşuyla belli bir anlayışı temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Kozmik bir anlam taşıyan dört eyvan kurgusunun merkezinde genelde bir havuz mevcuttur. Bu kozmik şemanın merkezinde yer alan eksen, evreni temsil eden üç önemli ögeyi, yer-gök-yer altını simgeler ve bu bağlamda kutsal kabul edilen yeraltı ile bağlantılı olan merkezdeki havuz, iki dünya arasında bir geçiş ya da köprü niteliği taşımaktadır (Akın, 1990: 153; Peker, 1998: 296). Kutsal mekanlarda ‘axis mundi’yi simgeleyen havuzlar, manevi dünyanın maddi dünyaya açılan kapısıdır.

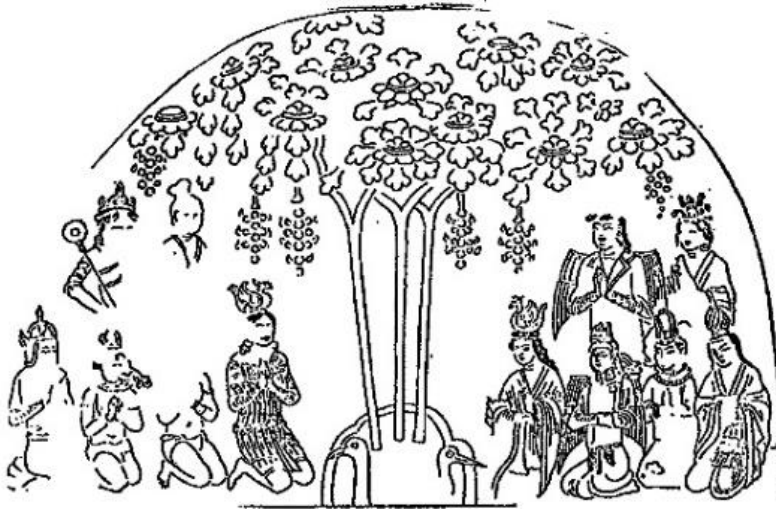
Hükümdar Göktanrı’nın temsilcisi olduğu için hükümdar sarayı da ibadet mekânı işlevi görmektedir (Esin, 1983). Bu durumda Göktanrı ibadeti için vazgeçilmez bir unsur haline gelen su elemanının saraylarda da varlığından söz edilebilir. Göktürk dönemi sonunda kurulduğu düşünülen Karlukların Ak-Tepe’deki şehirlerinin ortasında bir saray ve bu sarayın ortasında havuz karşımıza çıkmaktadır (Cezar, 1977: 216). Saray mimarisinde kullanılan havuzda, kutsal olanın her an orada hazır bulunması hükümdarı meşru kılar ve karşı konulmaz bir güç haline getirip otoritesine katkıda bulunur. Kutsal saray Çin’den Roma’ya kadar yaygın bir geleneğe sahiptir fakat ‘axis mundi’nin yaygın ifadelerinden biri ve kutsal ‘yer’e varış noktası olan havuz ile Asya’da bütünleşir (Akın: 1990: 153).

Bezeklik’te Uygur dönemine ait Budist külliyesinin en eski mabetlerinden birinde evrenin oluşumunu tasvir eden bir gök tapınağı resmi (Resim 2.6.) bulunmuştur. Bu tapınak Türkçe metinler ile uyuşan evrenin beş kutsalına işaret eder. Bu kutsallardan ilki yerin altı, diğer dördü de ateş, su, hava ve topraktır (Esin, 1983). Maniheizmle ilgili 8-9. yüzyıla ait Uygur duvar resminde (Resim 2.7.) Böğü Kağan olduğu düşünülen bir hükümdarın merkezî havuz etrafında yer-su ibadeti yaptığı görülmektedir (Esin, 2004: 46). Her iki duvar resminde de (Resim 2.6., Resim 2.7.) en dıştaki daire ile gök kubbenin ifade edilmesi, Maniheizm’le

ilişkilendirilen duvar resminde (Resim 2.7.) suyun ibadet merkezinde olması, Gök tanrı inancıyla ilişkilendirilen duvar resminde (Resim 2.6.) ise suyun beş kutsaldan biri olarak kabul edilmesi gök kubbe ve su elemanının Türklerin inanç dünyasında ne kadar önem taşıdığının göstergesidir.

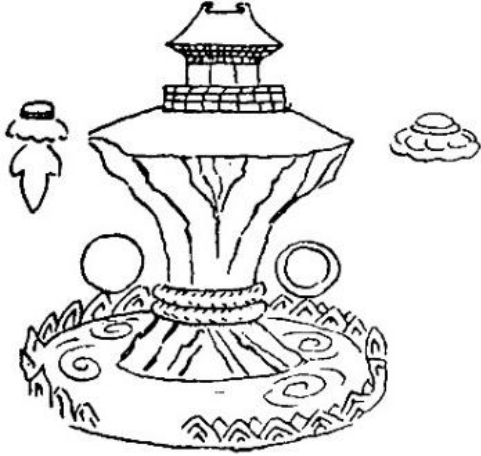
Resim 2.6. Gök Tapınağı resmi (Esin, 1983)

Resim 2.7. Uygur duvar resminde Yer-Su ibadeti (Esin, 2004: 346)

Bezeklik'te suya yer verilen birçok duvar resmi vardır (Karamağaralı, 1993: 260). Bu duvar resimlerinin birinde (Resim 2.8.) ulu Türk hükümdarı etrafında güneş ve ayın döndüğü, suların içinden yükselen ve tepesinde Tanrı İndra'nın oturduğu Sumeru Dağı'nda yaşar (Esin, 2004: 18, 46). Bezeklik 27. Tapınak'ta bulunan evren tasvirinde (Resim 2.9.) ise kutsal sudan ağaç ve Sumeru Dağı yükselir, ağacın dallarında tanrılar vardır ve en tepede lotus şeklindeki tahtta Bodhisattva oturur (Esin, 2004: 18, 46). Dini töreni tasvir eden başka

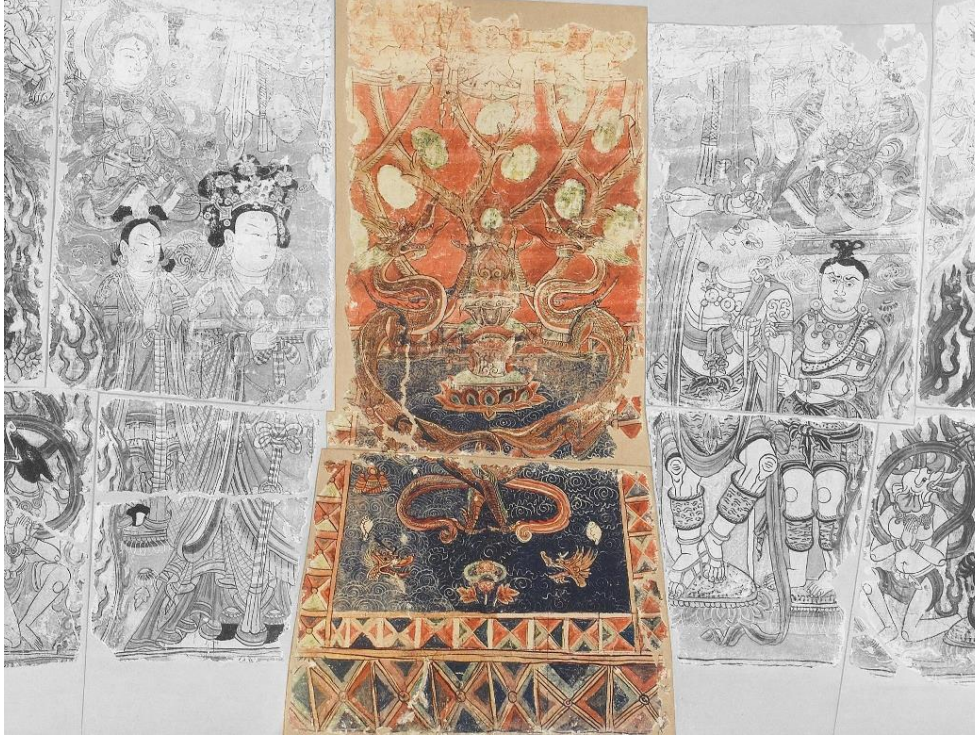
bir duvar resminde (Resim 2.10.) kare formundaki havuzdan çıkan çift ejder gök kubbeye yükselmektedir (Esin, 2004: 122). Bu tasvirlerden ilkinde (Resim 2.8.) Sumeru Dağı'nın tepesinde hükümdar ya da İndra'nın tahtı olarak yorumlanabilecek etrafı korunaklı bir yapı vardır. Bu yapı altıgen ya da sekizgen formu ve üstü açıklıklı kubbesiyle dikkat çekmektedir.

Resim 2.8. Bezeklik duvar resimlerinde sudan çıkan Sumeru Dağı (Grünwedel, 1912: 294)

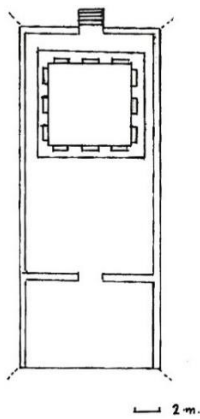

Resim 2.9. Bezeklik 27. Tapınak duvar resminde evren tasviri (Grünwedel, 1912: 284)

Resim 2.10. Bezeklik 9. Tapınak duvar resmi (Le Coq, 1913: 32)

Budist külliyesi olan Koço A Tapınağı'nda (Şekil 2.17.) sadece rahiplerin girebildiği kutsal bölümün zemininde Bezeklik'te bulunan örnekleri anımsatan ejderli bir havuz freski (Resim 2.11.) bulunmaktadır (Çoruhlu, 2014: 146, 147). Ejder ile suyun birlikteliği, evren ile yaşam kaynağının birlikteliği anlamına gelerek güçlü bir sembolizm ortaya koymaktadır. Bu güçlü ifadesiyle düşünüldüğünde Koço A Tapınağı'nda karşımıza çıkan ejderli havuzun zemine işlenerek rahiplere özel kutsal bir alanı tanımlıyor olması ve mimari kompozisyonun içinde yer alması kozmolojik temsil açısından önem arz etmektedir.

Şekil 2.17. Koço A Tapınağı planı (Çoruhlu, 2007: 249)

Resim 2.11. Ejderli Havuz Freski (Le Coq, 1924)

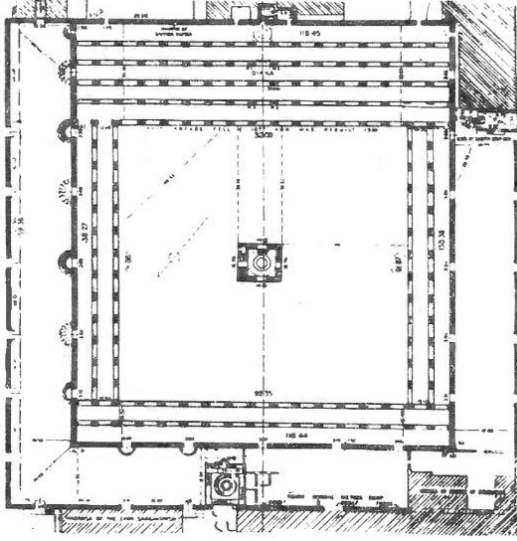
3. ANADOLU DIŞI TÜRK CAMİLERİNDE SU ELEMANI

İslamiyet'i kabul eden toplumların dini yapılarında işlevsel benzerliklere dayalı ortak noktalar olsa da bu toplumların İslamiyet öncesinde kendilerine ait mimari kimlikleri vardır. Tüm İslam toplumlarında ortak yapı türü olan camilerde bile bu farklı mimari kimliklerden kaynaklanan birbirinden farklı eserler ortaya çıkmıştır (Yetkin, 1970: 11, 12). Türk-İslam mimarisi Uzak doğu, Hindistan, Türkistan, Kafkasya ve İran coğrafyalarıyla etkileşim sonucunda oluşmuştur (Karamağaralı, 1993: 256). Türkler her zaman merkezi mekân yaratma arzularını hem yerleşim planlarına hem de kubbe, eyvan, avlu ve su elemanı gibi öğelerle mimari eserlerine yansıtmışlardır. Bununla birlikte hakimiyetleri altına aldıkları toplumlara kendi sanat anlayışlarını aşıladıkları gibi o toplumların sanatından da etkilenmişlerdir.

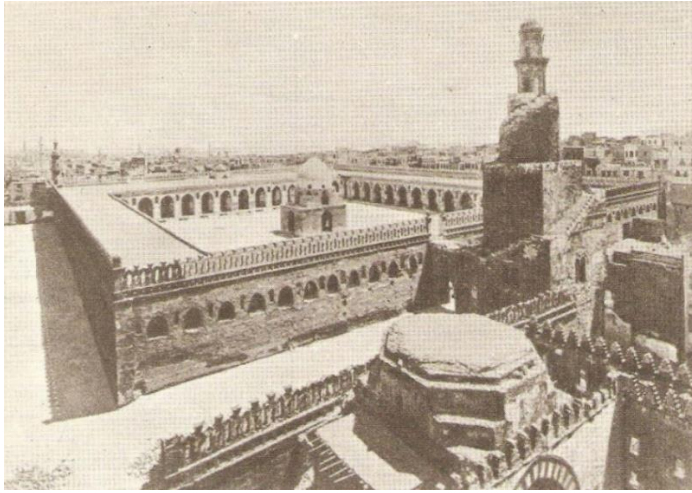
İslam dininin ortaya çıkmasıyla birlikte su, camilerde abdest alma işlevli mimari elemanlardan olan havuz-şadırvan ile karşımıza çıkmaya başlar. Havuz-şadırvanın bulunduğu ilk camilerin mimari kompozisyonu dış mekândan avluya, avludaki havuzdan ibadet mekânına, ibadet mekânından mihraba, mihraptan da Kâbe'ye uzanan yatay bir eksen üzerinde şekillenir (Çaycı, 2017: 176, 177). Bu yatay eksende bulunan havuz yeraltı kutsallarını temsil eder (Peker, 1998: 296).

3.1. İlk Türk Camilerinde Havuz-Şadırvan

Mısır'da ilk Türk devletinin kurucusu Tolunoğlu Ahmet 876-879 tarihleri arasında, kısa sayılabilecek bir sürede, İbn Tolun Camii'ni inşa ettirmiştir (Aslanapa, 1989: 94, 95). Tolunoğlu Camii üç tarafı çift revakla çevrili olan avlu ile kible duvarına paralel beş sahınlı harimden oluşmaktadır. Cami ile merkezi su elemanının birleşimi ilk olarak 9. yüzyılda Tolunoğlu Ahmet Camii'nin (Şekil 3.1.) avlusunda yer alan üstü kubbe ile örtülü, fiskiyeli mermer havuz ile gerçekleşmiştir (Tali, 2010: 604, 605; Akın, 1990: 155, 156). Kahire'ye vali olarak atanan Türk kumandanın oğlu Tolunoğlu Ahmet'in yaptırdığı bu camide Mısır'da yaygın olarak kullanılan taş yerine tuğla kullanımı Türk etkisiyle açıklanabilir (Yetkin, 1984: 31, 32).

Şekil 3.1. Tolunoğlu Ahmet Camii planı (Yetkin, 1984: 32)

Resim 3.1. Tolunoğlu Ahmet Camii görünüş (Yetkin, 1984: 31)

Resim 3.2. Tolunoğlu Ahmet Camii çift revaklı avlu görünüş (Shutterstock.com, Akimov Konstanstin, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022, URL: 1)

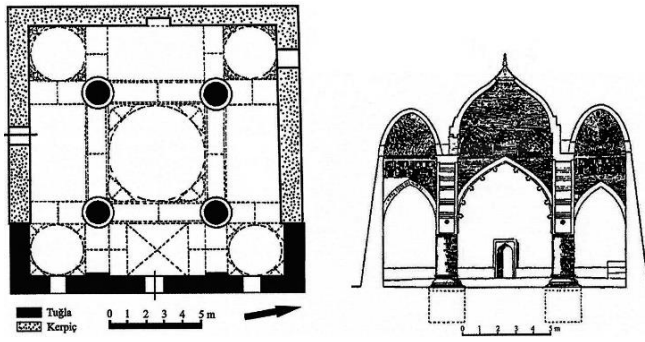
Resim 3.3. Tolunoğlu Ahmet Camii havuz ve kubbeli örtüsü (Shutterstock.com, Akimov Konstanstin, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022, URL: 2)

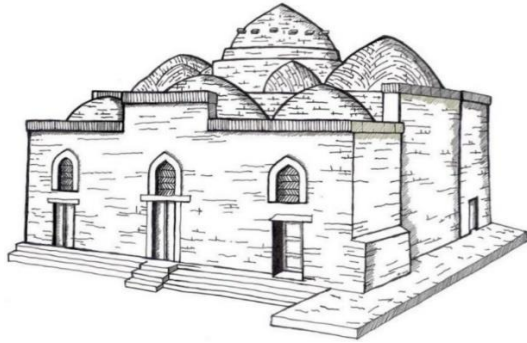
Resim 3.4. Tolunoğlu Ahmet Camii havuzu (Shutterstock.com, Akimov Konstanstin, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022, URL: 3)

840 yılında Maverâünnehir, Çu ve Fergana bölgesinde Karahanlı Devleti'nin kurulmasıyla Budist dininin hakim olduğu Uygur şehirlerinden başka bir de İslam dininin hakim olduğu Karahanlı şehirleri kurulmuş, bu şehirlerde İç Asya'dan gelen Türklerin mimarlık gelenekleriyle İslamiyet kaynaşmış ve ilk Türk-İslam eserleri ortaya çıkmıştır (Cezar, 1977: 97, 99). Türk camilerini ilk İslam camilerinden farklılaştıran ve kalıplaşan cami formunun dışına çıkaran en önemli unsurlardan biri Türklerin kerpiç yerine ağırlıklı olarak tuğla kullanmalarındır (Cezar, 1977: 148).

Merkezi kubbeli ilk camileri inşa eden Karahanlılara (Karamağaralı, 2002: 83) ait 11. yüzyıla tarihlenen Hazar Degaron Camii (Şekil 3.2.) tuğla ile kerpiğin beraber kullanıldığı (Aslanapa, 1989: 27), İslamiyet öncesindeki kutsal dört yöne ve Gök Tapınakları'nın merkezi şemasına göndermede bulunan merkezi kubbeli bir camidir (Cezar, 1977: 148; Altun, 1988).

Şekil 3.2. Hazar Camii planı (Çeşmeli, 2007:79), Hazar Camii kesiti (Çeşmeli, 2007: 78) (soldan sağa)

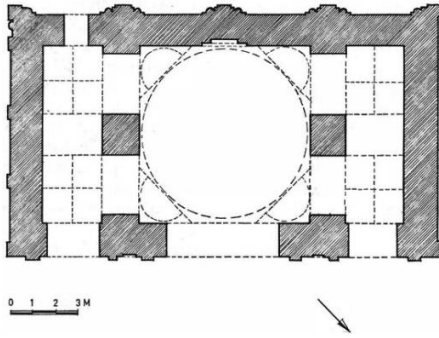
Şekil 3.3. Hazar Degaron Camii restitüsyon çalışması (Özkeçeci, 2016)

Orta avlulu camilere ek olarak Nisa Namazgâh, Dehistan Namazgâh ve Talhatan Baba Camii gibi ön avlulu camiler de Türkistan'ın eski camileri arasındadır. Mihrap bölümü geniş olmakla birlikte mihraba dik üç sahına bölünen bu camilerden Talhatan Baba (Şekil 3.4.) en dikkat çekicileri olup Türk cami mimarisinde merkezi mekân gelişiminde önemli bir yeri vardır. (Cezar, 1977: 145, 146). Bununla birlikte Nisa Namazgâh Camii eyvan şeklinde olan mihrabıyla dikkat çekmekte ve zaviyeli camileri akla getirmektedir (Cezar, 1977: 147).

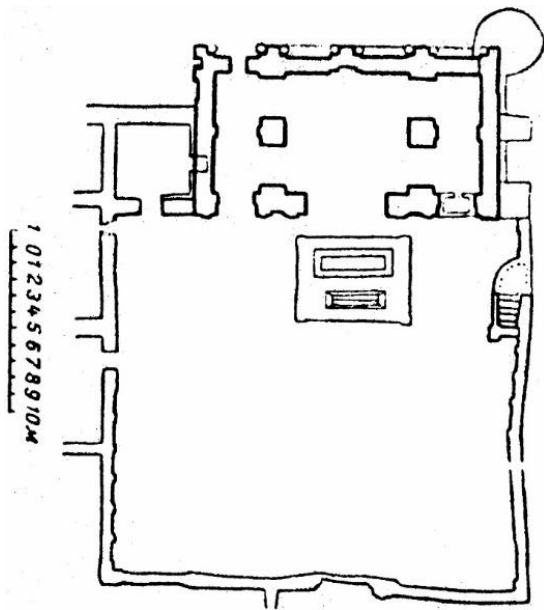
Revaklı avluya sahip Talhatan Baba Camii'ni Karahanlı eseri olarak değerlendiren araştırmacılar olduğu gibi Selçuklu eseri olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır

(Cezar, 1977: 351, 352). Caminin ön tarafındaki giriş kısımlarında kapı olmaması revaklı avlusunun olduğuna bir işarettir. Bu revaklı avlu caminin giriş kısmını yağmur ve kar gibi doğa olaylarından koruduğu düşünülmektedir. Ayrıca Talhatan Baba Camii'nin Mardin ve Kızıltepe Ulu Camileri ile benzerliği dikkat çekicidir (Cezar, 1977: 354).

11. yüzyılın sonları 12. yüzyılın başlarında inşa edilen ve İslamiyet öncesi Türk mimarisinin izlerini taşıyan Talhatan Baba Camii mihrap önündeki merkezi kubbesi ve önündeki 24 metreye 21 metre ölçülerindeki avlusuyla (Şekil 3.5.) Türk mimarisinin en önemli örneklerinden biridir (Çeşmeli, 2005). Türk cami mimarisinde bir başlangıç noktası olarak tanımlanabilecek konumda olan Talhatan Baba Camii'nin avlulu olması dikkat çekilmesi gereken bir noktadır fakat bu avluda havuz-şadırvan varlığına dair bir veri bulunamamıştır.

Şekil 3.4. Talhatan Baba Camii planı (Aslanapa, 1989: 28)

Şekil 3.5. Talhatan Baba Camii planı (Çeşmeli, 2005)

8, 9 (Çeşmeli: 2005) ve 10. yüzyıla tarihlendirilen bazı camilerin Karahanlılardan önce bölgede yaşayan Samanilerden kalmış olduğu düşünülmektedir. İlk İslam camilerinden farklı birer varyasyonu niteliğinde olan orta avlulu Çilburce, Dehistan, Dandanakan ve Başane Cuma Camii'lerinden Çilburce Cuma Camii ilk İslam camilerine en çok benzeyen eserdir (Cezar, 1977: 144). Başane Cuma Camii'nde vurgunun mihrap önüne çekilmesi yönünde adımlar atılmış ve Dehistan Cuma Camii'nde de mihrap önü kubbesi ortaya çıkmıştır (Cezar, 1977: 145).

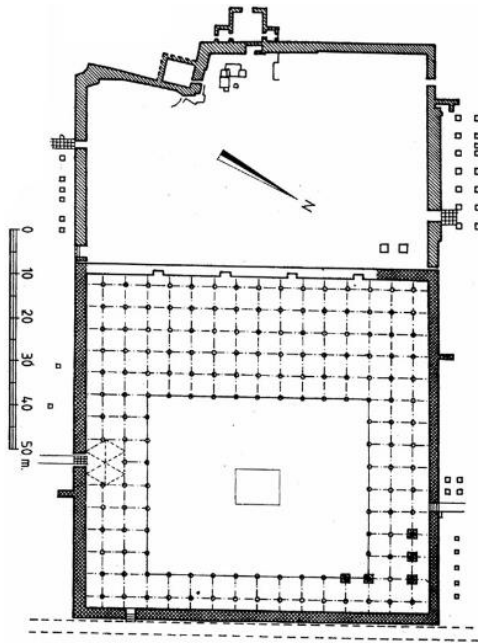

Resim 3.5. Talhatan Baba Camii giriş cephesi (Çeşmeli, 2005)

Resim 3.6. Talhatan Baba Camii arka cephesi (Çeşmeli, 2005)

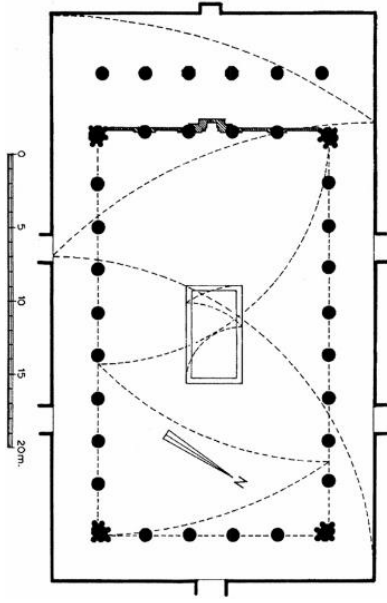
Samaniler tarafından 8. yüzyılda inşa edilen Semerkand Ulu Camii (Şekil 3.6.) ile 9. yüzyılda inşa edilen Dandanakan Camii'nin (Şekil 3.7.) avlularında havuzun varlığını işaret eden bazı kalıntılara ulaşılmıştır. Bu kalıntılar 11-12. yüzyılda Karahanlıların Semerkand Ulu Camii'nde ve Selçukluların Dandanakan Camii'nde yaptıkları onarımlara (Çeşmeli: 2005) ait olabilir. Benzer şekilde 9. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Ahsikent Ulu Camii'nin de revaklı avlusunda havuzun varlığını işaret eden kalıntılara ulaşılmış ve 11. yüzyılda Karahanlılar tarafından onarılan caminin döşemesinde aynı yüzyılın ilk çeyreğine ait Karahanlı sikkesi bulunmuştur (Çeşmeli, 2005).

Şekil 3.6. Semerkand Ulu Camii restitüsyon planı (Çeşmeli, 2005)

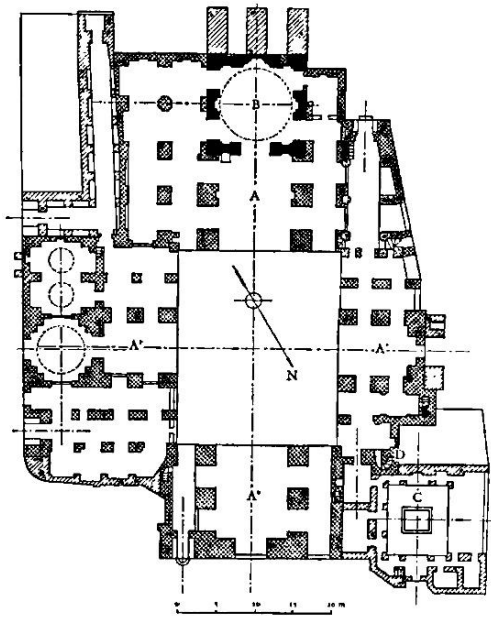
Resim 3.7. Semerkand Ulu Camii kalıntıları (Çeşmeli, 2005)

Şekil 3.7. Dandanakan Camii restitüsyon planı (Çeşmeli, 2005)

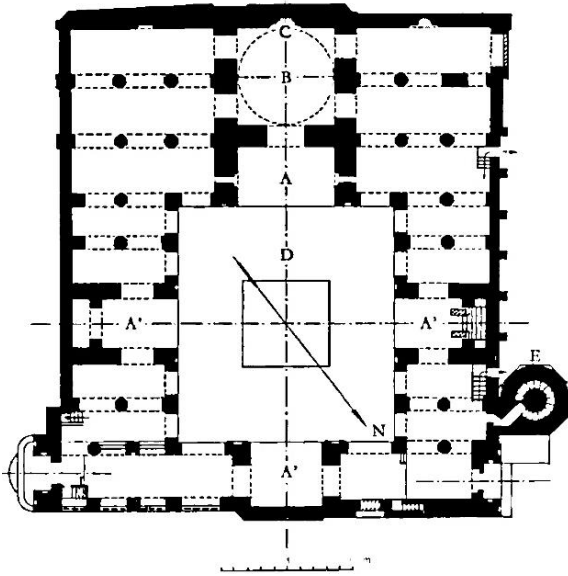
3.2. Büyük Selçuklu Camilerinde Havuz-Şadırvan

Büyük Selçuklularda 12. yüzyılda başlayan camilerde dört eyvanlı avlu kullanımı simgesel boyutuyla birlikte çok önemli bir yere sahiptir (Akın, 1990: 31). Mihrap önüne ekledikleri kubbe ile Türkler (Cezar, 1977: 347, 348) dört eyvanlı ve avlulu cami planına sahip birçok mimari eserde öne çıkan merkez vurgusunu taçlandırmıştır.

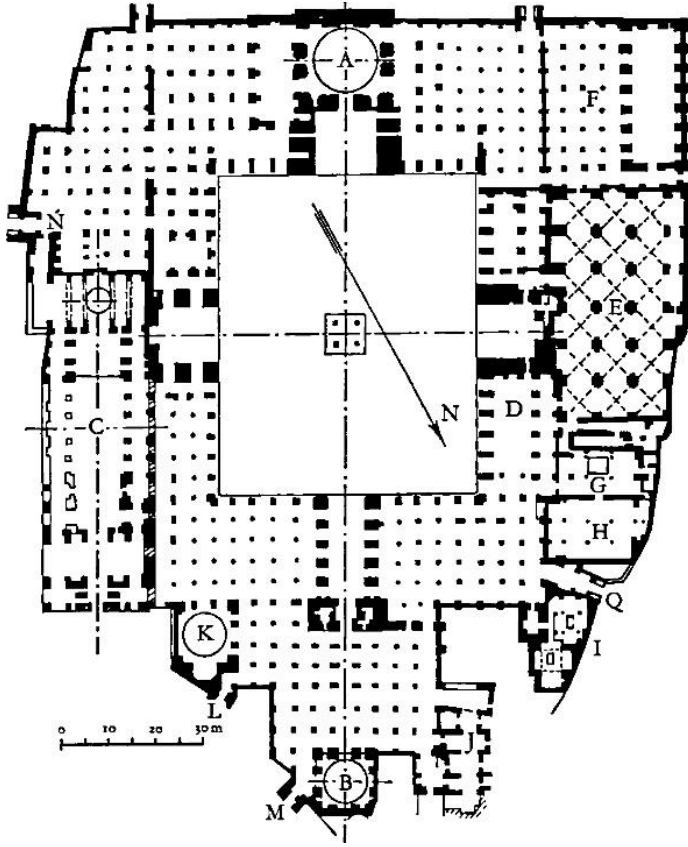
Şekil 3.8. Ardistan Cuma Camii planı (Godard, 1965: 278)

Büyük Selçuklulara ait İsfahan Cuma Camii (Şekil 3.10.) önce çok ayaklı Kûfe şemasında inşa edilmiş, 1072 yılında Melikşah döneminde dört eyvanlı şemaya dönüştürülmüştür. 1136 yılına tarihlenen Zevvare Cuma Camii (Şekil 3.9.) ise tek seferde dört eyvanlı olarak inşa edilmiş; bunu 1160 yılına tarihlenen Ardistan Cuma Camii (Şekil 3.8.) izlemiştir. Büyük Selçuklularda geleneksel hale gelen bu şema İlhanlı Dönemi eseri olan Veramin Ulu Camii gibi daha geç örneklerde de karşımıza çıkmaktadır. Bu camilerin hariminde mihrap önünde kubbe, kubbenin önünde eyvan bulunur ve bu eyvan avluya açılır. Dört yön vurgulu bir ‘mandala’yı çağrıştıran avlunun üç tarafı revaklarla çevrilidir ve her yöndeki revağın ortasına bir eyvan denk gelmektedir. Kible yönüne dik ve paralel eksenlerinin kesiştiği avlunun orta noktasında ise kutsal havuz bulunur (Akgül (Karamağaralı), 1997). Büyük Selçuklu İmparatorluğu’ndan sonraki Atabeylikler Dönemi’ne ait camilerde de bir su elemanı olan şadırvan vazgeçilmez bir öge haline gelmiş, Emeviler Dönemi’nde inşa edilen Şam’daki Emeviye Camii’nin de şadırvan da bu dönemde eklenmiştir (Tali, 2010: 606).

Şekil 3.9. Zevvare Cuma Camii planı (Godard, 1965: 293)

1135 yılına tarihlendirilen Zevvare Cuma Camii (Şekil 3.9.) Büyük Selçukluların cami mimarisine kattığı tüm yeniliklerle bir bütün halinde inşa edilen ilk eserdir. Mihrap önü kubbeli plana ilk defa dört eyvan uygulanmış ve ondan önce inşa edilen Ardistan ve İsfahan Cuma Camileri de dört eyvanlı plana dönüştürülmüştür (Aslanapa, 1989: 64). Bu plan tipinde kubbe dışardan net bir şekilde algılanır ve Gaznelilerde ele alınan kubbe-eyvan ilişkisi geliştirilmiştir. Bu gelişmelerden önce İslam mimarisinde kubbe-eyvan ile ilgili bilinen örnek bulunmamaktadır (Aslanapa, 1989: 67).

Şekil 3.10. İsfahan Cuma Camii planı (Godard, 1965: 280)

Resim 3.8. İsfahan Cuma Camii ana eyvandan avluya bakış (Shutterstock.com, Javarman, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022, URL: 4)

Resim 3.9. İsfahan Cuma Camii avludan ana eyvana bakış (Shutterstock.com, Anton Ivanov, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022, URL: 5)

Resim 3.10. İsfahan Cuma Camii havuz (Shutterstock.com, Aleksandar Todorovic, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022, URL: 6)

4. 11-15. YÜZYIL ANADOLU TÜRK CAMİLERİNDE MİMARİ ÖĞE OLARAK HAVUZ-ŞADIRVAN KULLANIMI

4.1. Anadolu Selçuklu Dönemi

Türkler 1071 tarihinden sonra kitleler halinde Anadolu'ya gelmeden önce akınlar düzenlemiş ve yerleşmeye başlamışlardır. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra haclı seferleri başlamış ve bu siyasi karışıklık Türk mimarisinin gelişmesinin önünde bir engel olmuştur. Haclılarla mücadelelerinden dolayı Anadolu Selçukluları bir süre mimarlık alanında etkin olamamış, ulu camiler batı sınırlardan uzak daha güvenli sayılabilecek bölge olan doğuda daha çok inşa edilmiştir (Kuran, 1995: 33). Dördüncü Haclı Seferi'nin Kudüs yerine İstanbul'da sonlanması Anadolu Selçukluları üzerindeki Hristiyan baskısını ortadan kaldırmış ve 1204 yılından 1243 Moğol istilasına kadar Selçuklu altın çağını yaşamıştır (Kuran, 1995: 35). 12. yüzyılda siyasi düzen sağlandıktan sonra hızlı bir inşa faaliyeti içerisine giren Türkler Orta Asya'ya dayanan birikimlerini son olarak Suriye, İran ve Irak'ta geliştirdikten sonra Anadolu'ya taşımış oldular (Sözen, 1970: 1, 2). Hükümdar yapısı denilince Orta Çağ Avrupası'nda öncelikle kale ve şato gibi prestij göstergesi olan yapılar akla gelmektedir. Anadolu Selçuklu sultanlarının ise itibar yapıları doğrudan doğruya kervansaray ve şifahane gibi uluslararası kamu kurumlarıdır (Ögel, 1994: 11). Kervansaray ve şifahane gibi uluslararası hizmet veren yapıların banileri hükümdarlar olmasına karşın cami ve medrese gibi yerel halka hizmet veren yapıların banileri hükümdarlar değildir, fakat hükümdarlar banisi olmasa da yapıların neredeyse tamamında sultanın adı gereken önem verilerek kitabelerde yer almaktadır (Ögel, 1994: 19).

Moğol istilasıyla birlikte Türkler kitleler halinde batıya doğru göç etmiş, Moğolların İran'ı da istila etmeleriyle Ön Asya'da oldukça hareketli bir dönem başlamıştır. 1243 yılında Moğollara karşı Köseadağ'da yapılan savaşı kaybeden II. Keyhüsrev Ankara'ya sığınmış ve bu mağlubiyet Anadolu Selçuklu Devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Köseadağ mağlubiyeti sonrası devletin önemli mekanizmaları Moğolların eline geçmiş, İran, Horasan, Azerbaycan ve Türkistan'dan yoğun göçler olmuştur. Göç yapanlar arasında devlet memurları, sanatkarlar ve alimler de bulunuyordu (Karamağaralı, 1982). Bu istiladan sonra maddi olarak bir çöküş yaşayan Selçuklu Devleti'nin yapı faaliyetleri kesintiye uğramaktadır. Bu devrin medrese ağırlıklı önemli eserleri Moğollarla işbirliği yapan

vezirler, emirler ve ileri gelen Moğol bürokratlara aittir (Karamağaralı, 1982; Ögel, 1994: 27; Kuban, 2002a: 15, 21). Bu hareketli ortam içerisinde İran ve Orta Asya ile Anadolu Selçuklu mimari üslubu kaynaşmış ve ortaya yeni bir sentez üslup çıkmıştır (Karamağaralı, 1982). Anadolu Selçuklu camilerinin inşasında sadece Müslüman Türk sanatçıların çalışmadığı bilinmektedir. Bu gayrimüslim ustalar kendi yapım teknikleri ve mimari birikimlerini inşa ettikleri yapıya aktarmaları kaçınılmazdır. Enine genişleme gösteren cami mimarisinin Anadolu Selçuklularında dikine gelişim göstermesinde hem yerel sanatçıların hem de Anadolu Selçukluları öncesi bölgede bulunan yapı gruplarının etkisi olabilir. Yapı banilerinin, yani Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetici ve ileri gelenlerinin, Karahanlı ve Gazneli cami mimarisinde ele alınan, Büyük Selçuklu'da gelişim gösteren mihrap önü kubbesi geleneğini devam ettirmesinin yanı sıra (Aslanapa, 1989: 59) dört eyvanlı-avlulu plan tipine sadık kalma istekleri Anadolu Selçuklu camilerini hem tipoloji bakımından hem de inşa edildikleri coğrafyalar göz önüne alındığında bu camileri özgün kılmıştır.

Bir mimari eserin ortaya çıkması için bugün olduğu gibi geçmişte de farklı disiplinlerin bir arada koordineli olarak çalışması gerekmektedir. Anadolu Selçuklu Çağı'nı düşündüğümüzde yapıyı yaptıran bani, yapının tasarımı ve yerleşim planının hazırlanması için mimar, kaba inşaat için kalifiye ustalar ve işçiler, çini ve hat ustalarından oluşan bir ekibin varlığından söz edilebilir (Ögel, 1994: 48). Bu çalışmanın temelini oluşturan, yapının merkezinde havuz, havuzun bulunduğu birimin üst örtüsünde de aydınlık feneri bulunan kompozisyonu kim nasıl tasarlamıştır diye düşünüldüğünde buna bani ile mimarın karar verebileceğini öngörebiliriz. Sonuçta bu pek çok yönden önemli ve başarılı bir mekân tasarımı olmuştur ve birçok Anadolu Selçuklu camisi bu plan tipinde inşa edilmiştir.

Güvenlik nedeniyle 13. yüzyılın ortalarına kadar hiç alt pencere bulundurmayan Selçuklu yapılarında, ışık üst örtüye yakın mazgal pencerelerle ve aydınlık fenerleriyle yapıya alınır. Açık avlulu cami, medrese, kervansaray, darüşşifa ve saray gibi yapılar birimlerine ışığı avlularından alabiliyorken kapalı avlulu yapılarda yeterli aydınlatma olmadığı için aydınlık fenerine ihtiyaç duyulmaktadır. Tokat Yağlıbasan, Konya Karatay, Isparta Atabey medreseleri ile, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası gibi örnekler verilebilir (Önge, 1970a).

Eyvan camilerde mekân bütünlüğünü bozduğu, saf düzenini böldüğü için, aslında işlevselliğinden çok sembolik anlamı ile karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu camilerinde dört yöne gönderme yapan eyvanlar, ibadet mekânından sonra ikinci bir mekân

olan avluyla bütünleşir. Anadolu öncesinde avlu ile ibadet mekânı arasında bir geçiş kapısı niteliğinde olan ana eyvan direkt olarak ibadet mekânıyla bütünleşmezken (Ögel, 1994: 68) Anadolu camilerinde sembolik hale gelmiş, açık veya bazen içeri alınmış kapalı avlu ve yan mekânlarla çok daha güçlü bütünlük sağlayan bir konumdadır.

Anadolu’da eyvanın, açık medreselerde avlu ile kapalı medreselerde kubbeli orta mekân ile en etkili birleşimi medreselerde görülür. Ayrıca yaygın olarak açık ve kapalı medreselerde merkezde havuz bulunur (Ögel, 1994: 69). Mekânsal vurgu eyvan aracılığıyla avluda ya da kubbeli mekânda, oradan da merkezde bulunan havuzda toplanır ve örtüsü gök kubbe olan açık avludan veya aydınlık fenerli kubbeden havuz merkezli düşey bir eksen aracılığıyla göğe ulaşır. Medreselerde görülen bu kurgunun daha soyutlaşmış bir izlenimi camilerde görülmektedir ve bu haliyle yapılar artık bir mikrokozmos haline gelmiştir.

Türklerde yapıyı mikrokozmos olarak tanımlamak ‘yurt’ olarak adlandırılan çadırlara kadar uzanmakta ve gök kubbe tasarımının ilk olarak çadırlarda karşımıza çıktığı düşünülmektedir (Ögel, 1994: 64). Evren tasviri motif ya da imgelerle gerçekleştiği gibi mimari tasarımda, yerleşim planlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bir mikrokozmos temsili olan dört eyvanlı ve merkezi avlulu planın kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Gazneli saraylarında, Büyük Selçuklu medreselerinde; İsfahan, Ardistan, Zevvare ve Gülpayegan Camilerinde anıtsal düzeye ulaşmış eyvanlı, merkezi avlulu mekân düzeni Anadolu’da medrese, şifahane, kervansaraylarda benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır (Ögel, 1994: 65). Anadolu Selçuklu camilerinde ise eyvanlı avlulu şema bir temsil niteliğine indirgenmiştir. Bu temsiliyet aydınlık fenerli kubbe ve altında bulunan havuzla gerçekleşmektedir. Ögel, aydınlık fenerli kubbenin altında bulunan havuzun gök-yer-su unsurlarını birleştirdiğini söyler (Ögel, 1994: 88, 89). Akın, havuz ile aydınlık fenerinin Şamanizm’e özgü üç kademeli evren imgesini simgelediğini ve tanrının gözü olarak tanımlanan aydınlık fenerinden girerek mekânı dolaşan ışık demetinin Türk metinlerinde kutsallaştırıldığını belirtmektedir (Akın, 1991).

Bu kozmik anlamların yanında havuz-şadırvanın işlevsel boyutu da vardır. 12.-13. yüzyıl Anadolu Selçuklu cami tipinde avlu ve bu avluda abdest almak için özel bir alan mevcut değildi. Bu ihtiyaç doğrultusunda harimin merkezinde, aydınlık açıklıklı alanın altında, içine akan suları toplamaya ve dağıtmaya yarayan bir havuz bulunmaktadır. Bu havuzların üstünün yağmur ve kar sularını toplaması amacıyla açık olduğunu ileri sürenler olsa da bu pek de mantığa uymamaktadır. (Karamağaralı, 1973). Bu açıklıkların işlevi yeterince

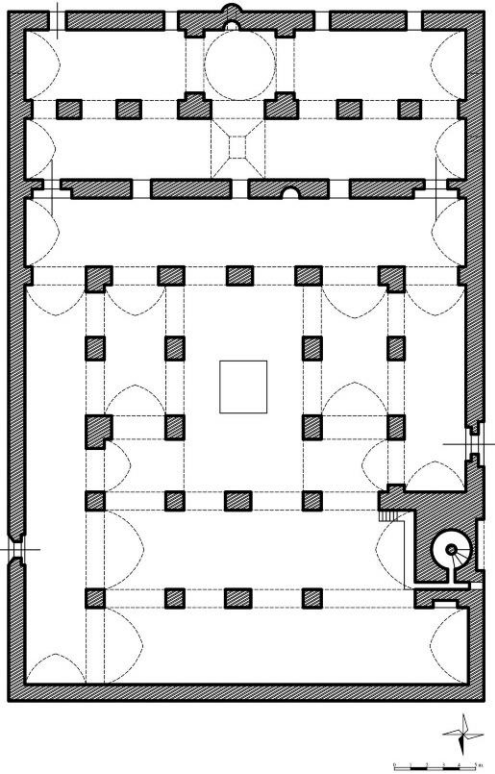
aydınlatılmayan Anadolu Selçuklu ulu camilerinin bu problemini çözmektir. Kendisi bir aydınlatma elemanı olan bu aydınlık fenerlerinin bulunan havuz ikinci bir aydınlatma elemanına dönüşür. Bu havuzun durağan suyu ışığı yansıtarak mekânın aydınlatılmasına katkıda bulunmaktadır. Aydınlık fenerli ve havuzlu bu tasarımın yapının merkezine yerleştirilmesinde mekânın eşit bir şekilde aydınlatılma amacı da yatmaktadır. Aynı zamanda bu su elemanı çıkardığı ses ile mekânı huzurlu ve sakin kıldığı gibi, mekânın iklimlendirilmesinde de önemli katkıları vardır.

Uzunlamasına dikdörtgen planlı Anadolu Selçuklu camileri mihraba paralel saf düzenlemesine dayanan İslam dininin ibadet mekânı için ideal bir şemaya sahip değildir. Üst örtü olarak da farklılaşan Anadolu Selçuklu camileri Kûfe tipindeki 12. yüzyıl Danişmendli camisi olan Sivas Ulu Camii dışında düz çatılı değildir (Ögel, 1994: 51). Çok ayaklı Anadolu Selçuklu ulu camileri çok destekli Arap camilerinden oldukça farklı mimari kompozisyona sahiptir. Mihrap aksı üzerindeki sahında bulunan mekân organizasyonu bu farklılığın temelini oluşturur. Bu camilerin çoğu avlusuzdur ve bu durumun nedeni sadece iklim şartları olmayabilir (Kuban, 2002b: 90). Anadolu Selçuklu camilerinin en karakteristik özelliği mihrap önü kubbesi ve mihrap aksı üzerinde harimde avluyu temsil niteliğinde aydınlıklı açıklıktır. Kubbede bulunan bu aydınlık açıklığı bir aydınlık feneriyle örtülür. Bu aydınlık fenerleri, hem kullanılan ahşap malzemesi hem de formları dolayısıyla dayanımları düşüktür ve tahribata açıktır. Aydınlık açıklıklarını örten aydınlık fenerleri bu nedenle genellikle tamir sırasında kubbeye dönüştürülmüş ve günümüze ulaşan bir örneği neredeyse yoktur (Karamağaralı, 1973).

Anadolu Selçuklu ulu camilerinde mihrap önü kubbesi Büyük Selçuklu'dan farklı olarak eyvanla büyük bir avluya açılmamış ama ara birimle aydınlıklı açıklıkla birleşmiştir (Kuban, 2002b: 91). Avlusuz ya da iç avlulu olan bu camilerdeki avlunun hatırasını yaşatan birimi burda derinlemesine incelemek gerekir. Avlunun küçülüp yapının içinde bir temsil niteliğine ulaşmasında birçok faktör etkili olmuş olabilir. Bu tasarımla yapılmış ilk camilerin coğrafyası incelendiğinde su elemanının yapının dışında olması, kış aylarında suyun donması ve abdest alınamaması anlamına gelir. Mihrap aksı üzerinde mihrap önü kubbesinin yerleştirilmesi ve kuzeye doğru ikinci bir kubbe ya da açıklığın yerleştirilmesi ve bunun altında havuzun bulunması hem avlunun temsil niteliğinin bir yorumu olarak kıymetlidir hem de Anadolu Selçuklu ulu camilerinin süsleme, taçkapı gibi kimlik özelliklerinin yanında mimari tasarım-yerleşim-kompozisyon-işlevsellik açısından çok önemlidir.

Elazığ Harput Ulu Camii

Kuban'a göre Artuklu emiri Fahreddin Karaarslan Dönemi'nde, 1148-1174 tarihleri arasında (Kuban, 2002c: 105), Aslanapa'ya göre 1156-1157 tarihleri arasında (Aslanapa, 1989: 106), Arslan'a göre ilk olarak 11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başlarında Çubukoğulları tarafından, daha sonra 1146 yılında Artuklular tarafından yeniden inşa edilen (Arslan, 2017) Harput Ulu Camii'nin (Şekil 4.1.) kapalı bölümü iki sağından oluşmakta ve mihrap önünde kubbe bulunmaktadır. Açık bölümü kapalı bölümüne göre daha küçük olan avlu güneyde tek; kuzey, doğu, batıda ise çift revakla çevrilidir (Kuban, 2002c: 105). Revaklı, havuzlu, küçültülmüş avlusu ve 8 metre çapındaki mihrap önü kubbesiyle Zevvare Cuma Camii'ni akıllara getirmektedir (Aslanapa, 1989: 106) fakat Büyük Selçuklu camileriyle kıyaslandığında oldukça küçük boyutlara indirgenen avlu artık iç avlu niteliği göstermektedir. Bu iç avlu, avlunun ışıklıklı üst örtüyle örtülerek tümüyle harimin içine alındığı örneklerle geçiş aşaması niteliğindedir. Kayseri Kөлük Camii, Bitlis Ulu Camii ve Malatya Ulu Camii gibi örneklerde de bu iç avlulu yerleşim planı karşımıza çıkmaktadır. (Kuban, 2002c: 105).

Şekil 4.1. Elazığ Harput Ulu Camii planı (Arslan, 2017)

Resim 4.1. Elazığ Harput Ulu Camii giriş revakı (Arslan, 2017)

Resim 4.2. Elazığ Harput Ulu Camii harimi (Arslan, 2017)

Resim 4.3. Elazığ Harput Ulu Camii iç avlusu (Arslan, 2017)

Resim 4.4. Elazığ Harput Ulu Camii revaktan avlunun görünüşü (Arslan, 2017)

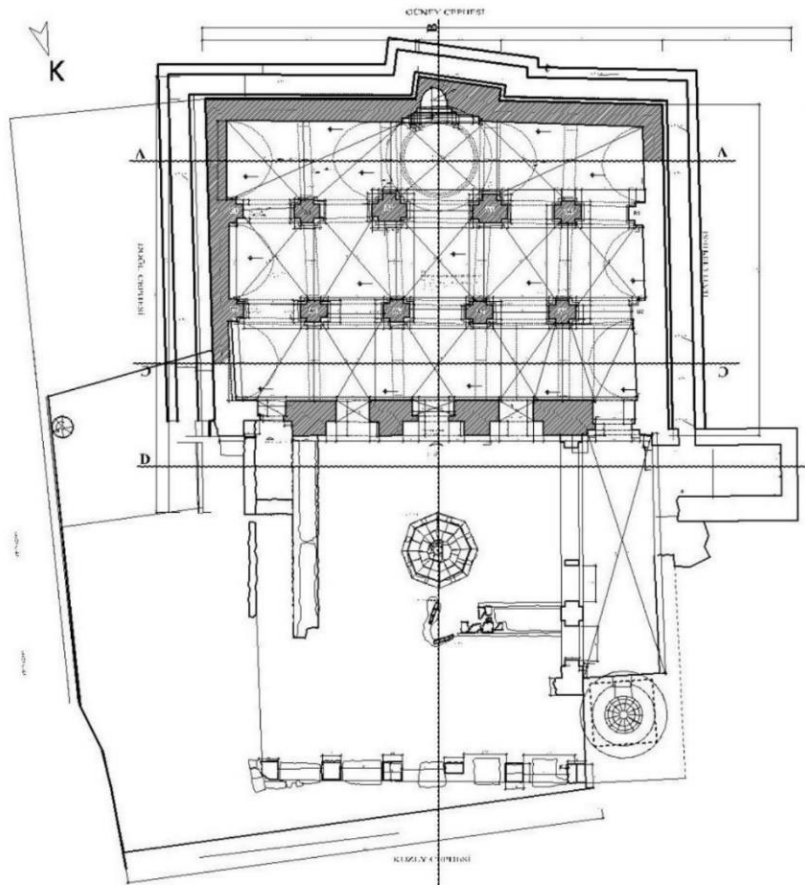
Resim 4.5. Elazığ Harput Ulu Camii avlusu ve su elemanının kalıntısı (Arslan, 2017)

Bitlis Ulu Camii

1150 yılında tamir geçirdiği bilinen Bitlis Ulu Camii'nin (Şekil 4.2.) 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyılın başında Büyük Selçuklulara bağlı olan Dilmaçoğulları Beyliği tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Birçok araştırmacı, Sivas Ulu Camii'nin duvarla çevrili revaksız avlusunu hariç tutarak, Manisa Ulu Camii'ni Anadolu'da inşa edilen en eski revaklı, ortasında havuz-şadırvan bulunan avluya sahip cami olarak tanımlar (Kuran, 1964: 49; Acun, 1985). Buna karşın mihrap önü kubbeli, mihrap duvarına paralel üç sahınlı olan Bitlis Ulu Camii'nin, etrafı revaklarla çevrili iç avlusu 2012-2013 yıllarında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır ve avlunun ortasında sekizgen bir havuz bulunmuştur (Ülkü ve Yenğin, 2017).

Resim 4.6. Bitlis Ulu Camii (Arslan, 2017)

Şekil 4.2. Bitlis Ulu Camii kazı sonucu cami ve iç avlu planı (Arslan, 2017)

Resim 4.7. Bitlis Ulu Camii revaklı avlu kalıntıları (Arslan, 2017)

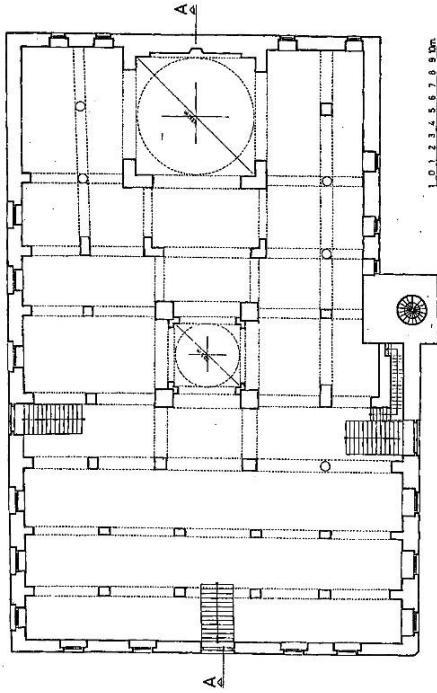
Resim 4.8. Bitlis Ulu Camii havuz ve revaklı avlu kalıntıları (Arslan, 2017)

Resim 4.9. Bitlis Ulu Camii iç mekân (Arslan, 2017)

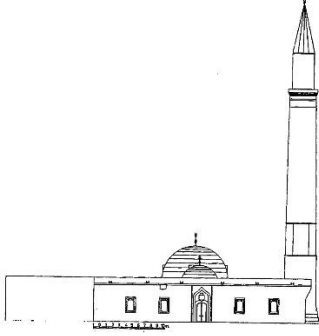
Kayseri Ulu Camii

Danışmendililere ait olan Kayseri Ulu Camii (Şekil 4.3.) 1205 yılında Yağıbasan'ın oğlu Muzafferiddin Mahmud tarafından tamir ettirilmiştir (Aslanapa, 1989: 108). Bu bilgiden yola çıkılarak 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde Melik Mehmed Gazi tarafından inşa ettirilmiş olduğu düşünülmektedir (Çakmakoglu Kuru, 1993).

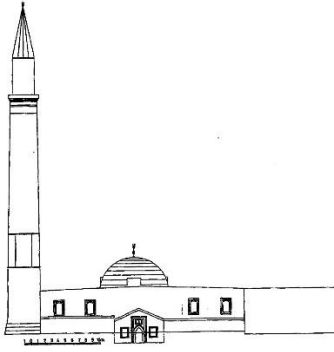

Şekil 4.3. Kayseri Ulu Camii planı (Çakmakoglu Kuru, 1993)

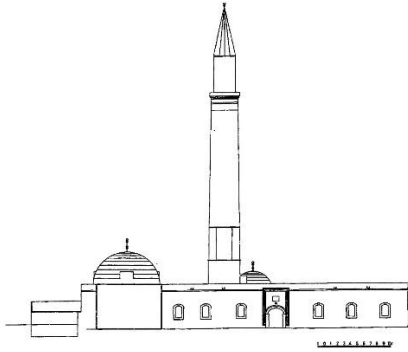
Mihrap önü kubbeli ve mihrap aksında aydınlıklı bir birimi olan Kayseri Ulu Camii'nin dört tarafında avluya açılan dört eyvanlı planı anımsatan beşik tonozla örtülü birimleri mevcuttur (Kuban, 2002d: 132). Kayseri Ulu Camii'ndeki avlu Harput Ulu, Bitlis Ulu ve Malatya Ulu Camii'ndeki avlulardan farklı olarak harim içinde iyice küçülmüştür. Kayseri Ulu Camii'nin avlu hatırasını yaşatan aydınlık açıklıklı bu biriminde şadırvan ve üstünde aydınlık fenerli bir kubbe bulunur. Caminin doğu ve batı kapıları avlu hatırasını yaşatan mekâna açılır (Çakmakoglu Kuru, 1993). Orta sahnının merkezinde bulunan bu aydınlıklı birim iç mekânın havasını temizler ve iç mekânın aydınlatılmasına katkıda bulunur. Bu mekânın üstü kimi araştırmacılara göre açık olup 19. yüzyılda kubbe ile örtüldüğü düşünülmekte (Kuran, 1995: 34) ve kar ile yağmur sularının biriktiği bir havuzun varlığına işaret etmektedirler. Çakmakoglu Kuru'ya göre ise bu kısım aydınlık fenerli kubbe ile örtülü ve altında havuz-şadırvan vardır (Çakmakoglu Kuru, 1993).

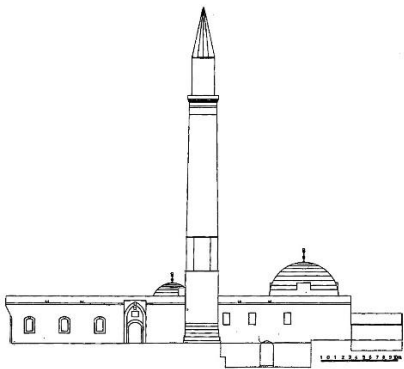
Şekil 4.4. Kayseri Ulu Camii kuzey cephesi (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

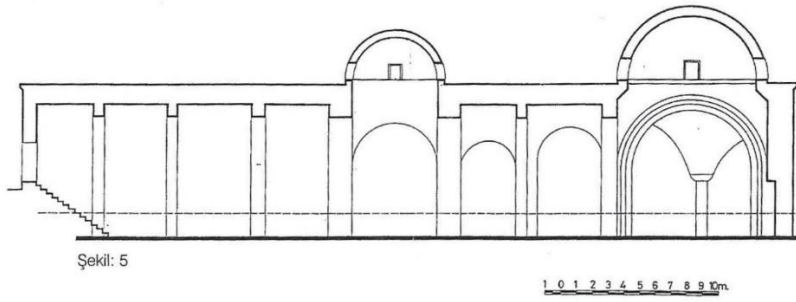
Şekil 4.5. Kayseri Ulu Camii güney cephesi (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

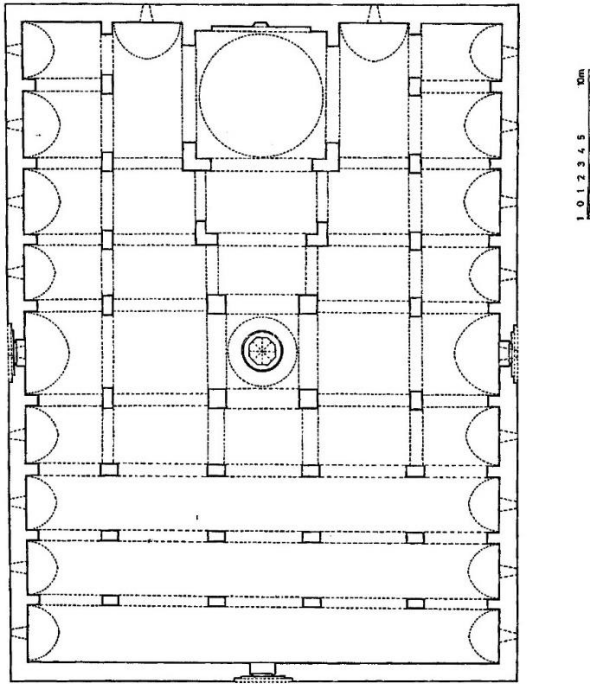
Şekil 4.6. Kayseri Ulu Camii doğu cephesi (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Şekil 4.7. Kayseri Ulu Camii batı cephesi (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Şekil 4.8. Kayseri Ulu Camii AA kesiti (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Şekil 4.9. Kayseri Ulu Camii restitüsyon planı (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Resim 4.10. Kayseri Ulu Camii kuzey cephe (Arslan, 2017)

Resim 4.11. Kayseri Ulu Camii aydınlık açıklıklı birimden mihraba bakış

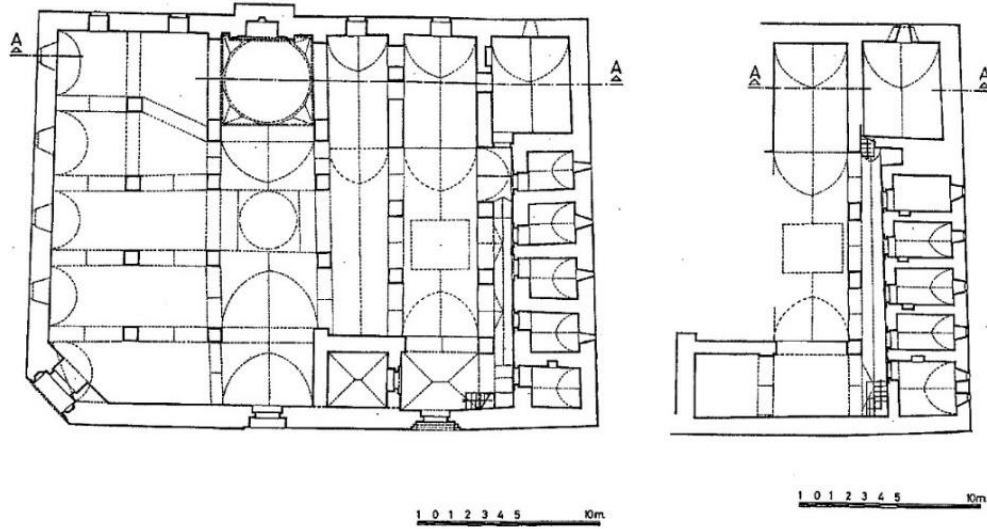
Resim 4.12. Kayseri Ulu Camii aydınlık fenerli kubbenin günümüzdeki durumu

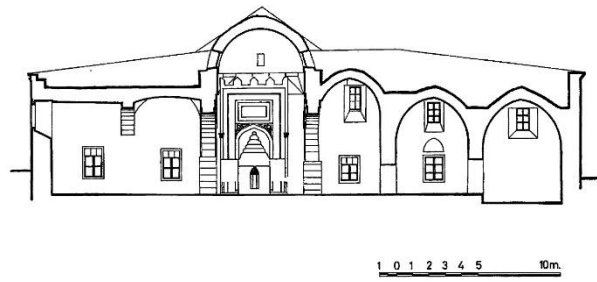
Resim 4.13. Kayseri Ulu Camii mihrap öñü mekânı

Kayseri K l k Camii

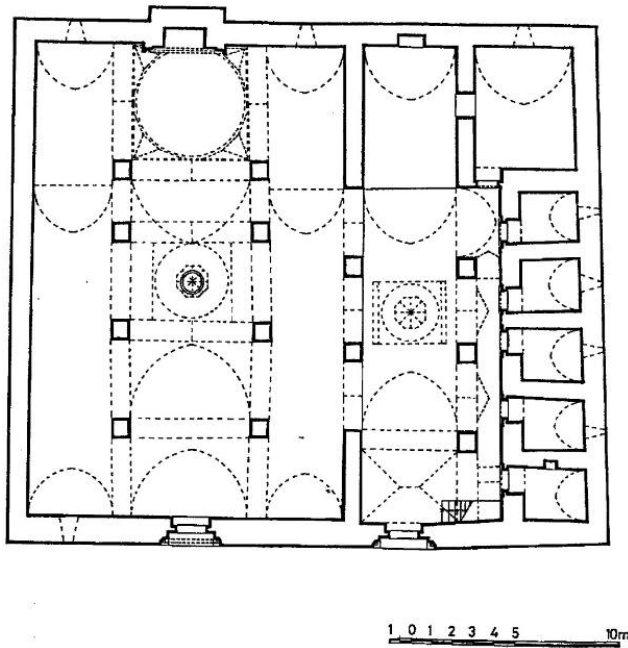
Kayseri K l k Camii ( ekil 4.10.) ekleme ve tamirlerle asli halinin yitirmiş olmasına rağmen mihrap  n  kubbesi ve avlunun hatırasını yaşatan kısımda mihrap  n  kubbesinden daha küçük aydınlık fenerli kubbesiyle ulu cami plan tipine uymaktadır. 12. yüzyılın ilk yarısında Yağıbasan tarafından inşa edildiği d   n lmekle birlikte 1210 tarihli Mahmud bin Yağıbasan'ın kızı Atsız Elti tarafından yaptırılan bir onarım vardır (Aslanapa, 1989: 108;  akmak  lu Kuru, 1993; Yurdakul, 1974). Aydınlık fenerli kubbenin altında restorasyon çalışmaları sırasında bulunmuş bir kuyu vardır fakat onarım sırasında döşeme altında kalmıştır. ( akmak  lu Kuru, 1993; Yurdakul, 1974). Bu kuyu bize havuz- adırvan varlığını işaret etmektedir.

Şekil 4.10. Kölük Camii ve Medresesi alt kat ile üst kat planı (Çakmakoğlu Kuru, 1993)
(Soldan sağa)

Şekil 4.11. Kölük Camii ve Medresesi AA kesiti (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Şekil 4.12. Kölük Camii ve Medresesi restitüsyon planı (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Günümüze ulaşmış Anadolu'daki Türk eserlerinden en eskilerinden biri olan Kölük Külliyesi 1249 tarihli Hacı Kılıç Külliyesi ile büyük benzerlik göstermektedir. Her iki yapıda da cami ile medresenin geçiş kısmında medrese ile ilgili bir birim yoktur ve geçiş kolayca sağlanmaktadır. İki yapıda da üçer kemer aracılığıyla cami ve medrese birleştirilmiştir. Ortasında ışıklıklı avlu bulunan medrese kısmen iki katlıdır ve doğusunda 3 sahnı cami bulunmaktadır. Yapının ilk halinde mihrap önü kubbesi ile aydınlık açıklıklı kubbenin yer aldığı orta sahnın doğu ve batısında birer sahnı vardır. Deprem sonrası yıkılmış olabilecek doğu duvarı 1210-1211 yıllarında Adsız Elti tarafından tamir ettirilirken cami bir sahnı daha büyütülmüş ve köşe girişi eklenmiştir. 1334 yılında kapsamlı bir tamirat yaptıran Kölük Şemseddin'den adını alan Kayseri Kölük Camii'nin aydınlık açıklığını 1907 yılında yapılan tamirde kubbe ile örtülmüştür. Medresede bulunan avlunun üstü ise aydınlık açıklıklı beşik tonozla örtülmüştür. (Yurdakul, 1974).

Resim 4.14. Kayseri Kölük (Gülük) Camii doğu görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 7)

Resim 4.15. Kayseri Kölük Camii kuzey doğu cephesi

Resim 4.16. Kayseri Klk Camii aydınlık açıklıklı birim ve mihraba bakış

Resim 4.17. Kayseri Klk Camii aydınlık açıklıklı kubbenin günümüzdeki hali

Resim 4.18. Kayseri K l k Camii mihrap  n  mekânı

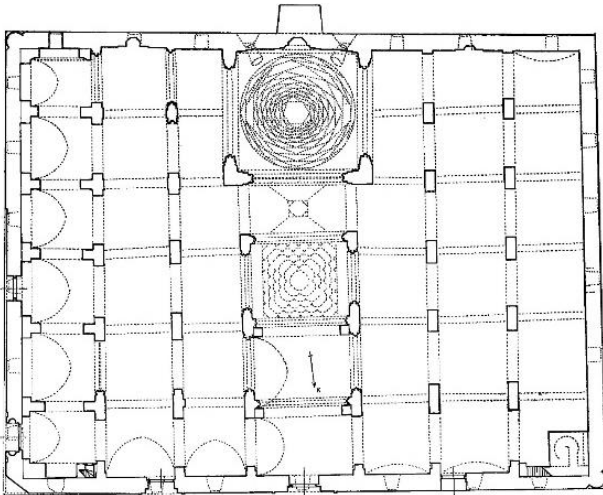
Resim 4.19. Kayseri K l k Camii mihrap  n  kubbesi

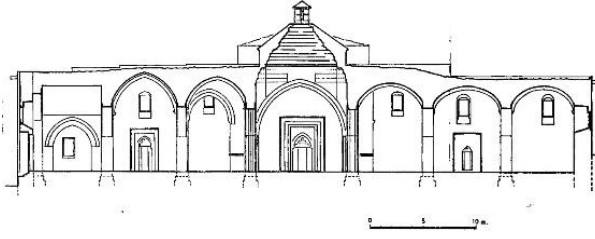
Resim 4.20. Kayseri K   k Camii   rt   sistemi (Arslan, 2017)

Erzurum Ulu Camii

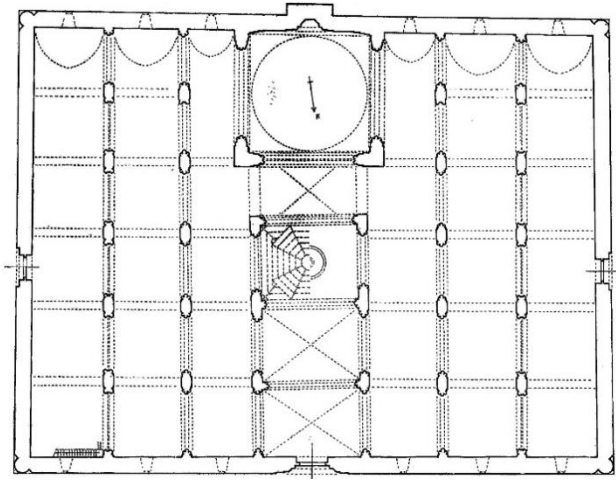
1179-1180 yıllarına tarihlendirilen Erzurum Ulu Camii (  kil 4.13.) Saltuko  ullarından Emir   zzettin Saltuk oğlu Melik Nasirüddin Muhammed tarafından inşa ettirilmiştir (Arslan, 2017). Erzurum Ulu Camii'nin orta sahnı genişliği, yüksekliği ve üst örtüleriyle diğer sahnılardan farklılaşmaktadır. Mevcut hali ahşap kırılancık kubbe olan mihrap   n   kubbesinde pandantifin ve üzerinde dairevi örülmüş ta   sıranın bulunması kubbenin orjinalinde ta   olduğunu d        mektedir (Kuban, 2002f: 107, 108; Karamağaralı, 1981). Mihrap   n   kubbesinin önündeki çapraz tonozun açık bulunan tepesi aynı plan tipindeki diğer camilerde karşılaştırıldığında kapalı olduğu d        mektedir. Orta sahnın ortasındaki birim tepesinde ışıklık bulunan bir mukarnas tonozla örtülüdür ve günümüze ulaşamamış yine benzer plandaki camilere bakılarak altında bir havuz-  adırvan olduğu d        mektedir (Karamağaralı, 1981).

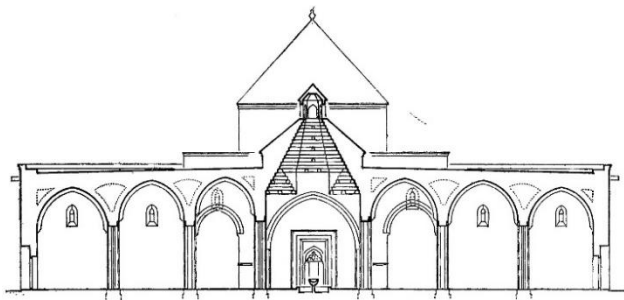
  kil 4.13. Erzurum Ulu Camii'nin 1965'teki planı (Karamağaralı, 1981)

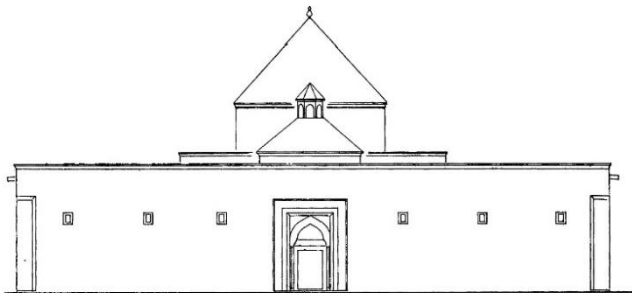
Şekil 4.14. Erzurum Ulu Camii'nin 1965'teki planında mihrap önü kubbesinden geçen enine kesit (Karamağaralı, 1981)

Şekil 4.15. Erzurum Ulu Camii restitüsyon planı (Karamağaralı, 1981)

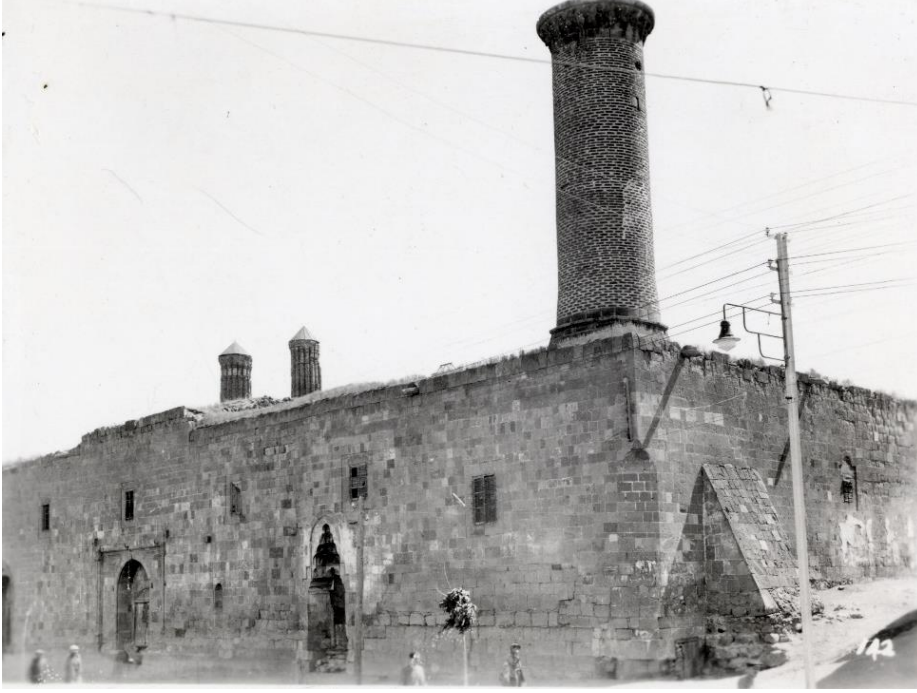

Şekil 4.16. Erzurum Ulu Camii orta sahnın ortasından geçen enlemesine restitüsyon kesiti (Karamağaralı, 1981)

Şekil 4.17. Erzurum Ulu Camii kuzey cephe restitüsyonu (Karamağaralı, 1981)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Erzurum Ulu Camii'nin iki yüz adet çam direklerle yine çam kirişleme üst örtünün varlığından bahseder (Dağlı ve Kahraman, 2008: 240). Bu bilginin doğruluğu yıkım tehlikesi olan üst örtünün ahşap direk ve kirişlerle iskeleye alınmış olabileceğinden öteye gitmemektedir (Karamağaralı, 1981).

Resim 4.21. Erzurum Ulu Camii kuzey batı görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 8)

Resim 4.22. Erzurum Ulu Camii doğu görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 9)

Resim 4.23. Erzurum Ulu Camii'nin kuzey cephesi ve üst örtüsü (Arslan, 2017)

Resim 4.24. Erzurum Ulu Camii harimi (Arslan, 2017)

Resim 4.25. Erzurum Ulu Camii mihrap önü mekânı (Arslan, 2017)

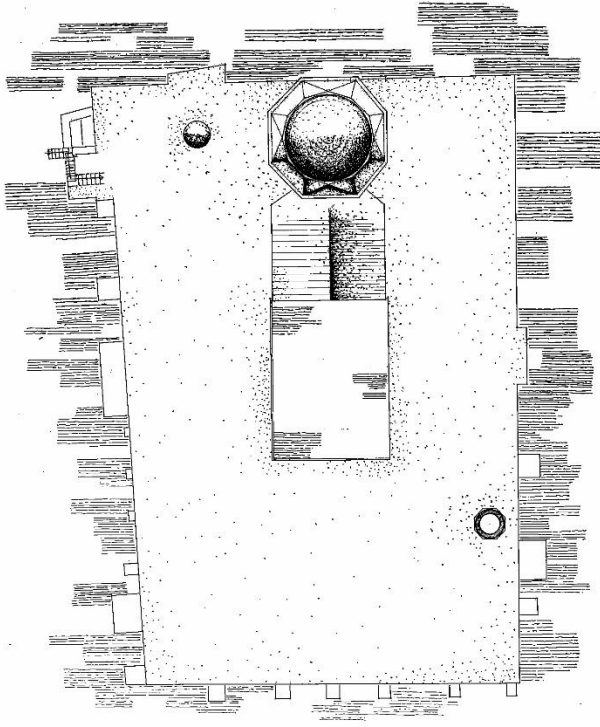
Resim 4.26. Erzurum Ulu Camii mihrap öñü kubbesi (Arslan, 2017)

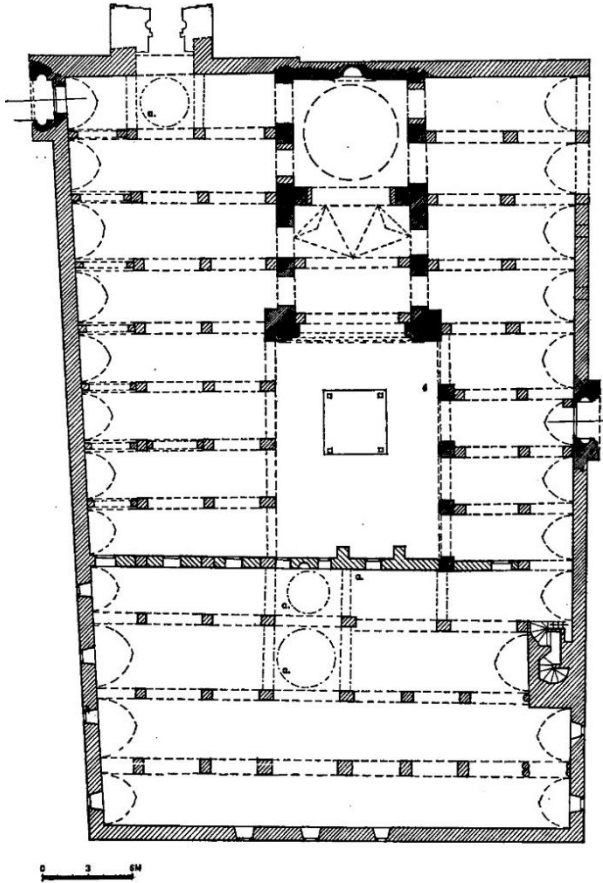
Resim 4.27. Erzurum Ulu Camii mukarnaslı tonoz (Arslan, 2017)

Malatya Ulu Camii

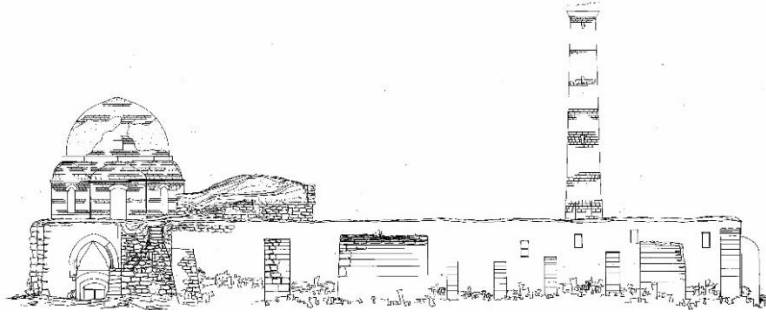
Malatya Ulu Camii 1224 yılında Alâeddin Keykûbat tarafından Malatyalı Yakub bin Ebubekir'e inşa ettirilmiştir. Malatya Ulu Camii'nin (Şekil 4.18.) plan şemasında mihrap öñü kubbesi ve mihrap öñü kubbesine bitişik, iç avluya açılan eyvanı dikkat çekmektedir. Bu eyvandan havuzlu iç avluya geçilir. Eyvanlı Büyük Selçuklu cami tipolojisine en yakın Anadolu Selçuklu camilerinden biri olan Malatya Ulu Camii'nin mihrap öñü kubbesinde ve eyvanında tuğla kullanımı da Büyük Selçuklu geleneğine atıfta bulunmaktadır (Kuban, 2002ç: 127; Kuran, 1995: 35; Arık, 1969; Aslanapa, 1989: 123).

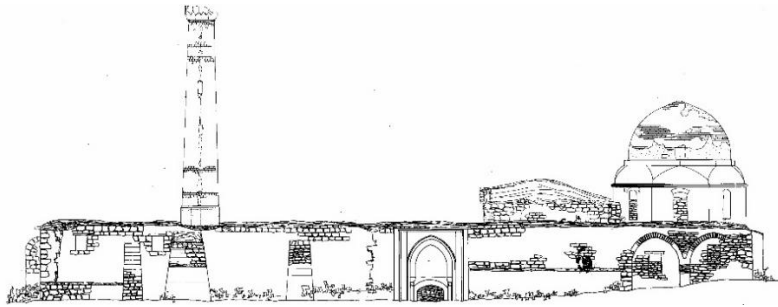
Resim 4.28. Malatya Ulu Camii'ne ait vaziyet planı (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 10)

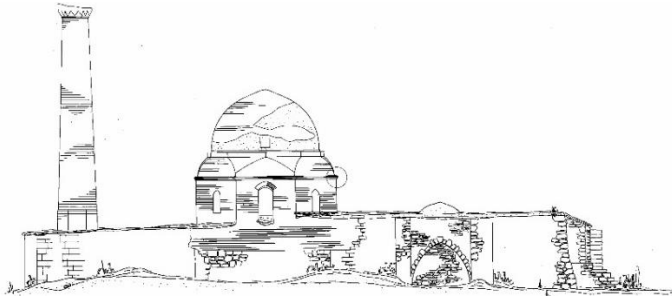
Şekil 4.18. Malatya Ulu Camii planı (Aslanapa, 1989: 124)

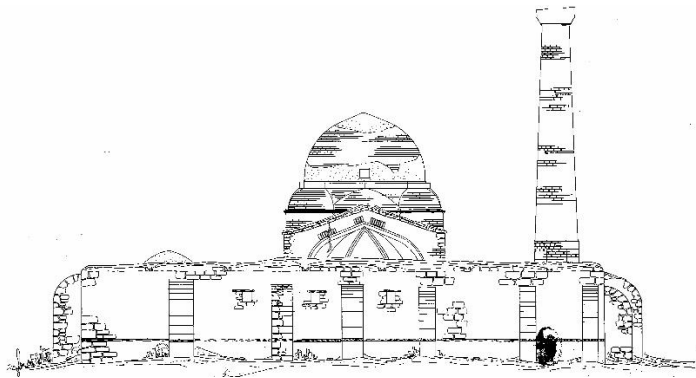
Resim 4.29. Malatya Ulu Camii'ne ait doğu cephe (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 11)

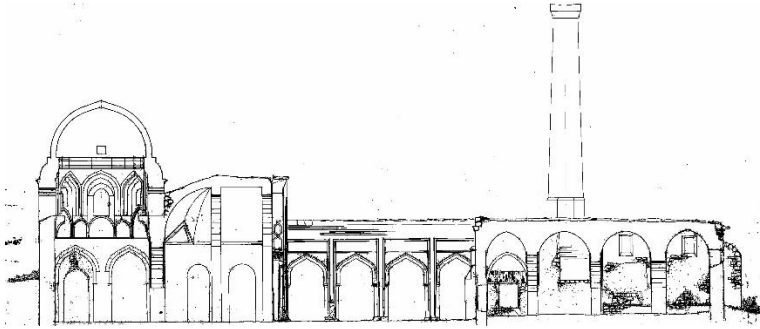
Resim 4.30. Malatya Ulu Camii'ne ait batı cephe (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 12)

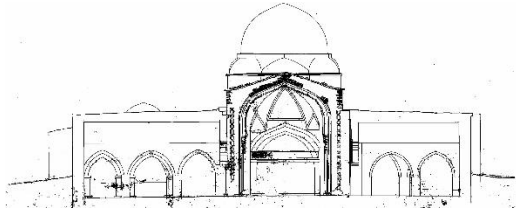
Resim 4.31. Malatya Ulu Camii'ne ait güney cephe (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 13)

Resim 4.32. Malatya Ulu Camii'ne ait kuzey cephe (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 14)

Resim 4.33. Malatya Ulu Camii'ne ait mihrap yönüne dik ve avludan geçen kesit (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 15)

Resim 4.34. Malatya Ulu Camii'ne ait mihraba paralel ve eyvandan geçen kesit (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 16)

Resim 4.35. Harap haldeki Malatya Ulu Camii'nin doğu cephesi (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 17)

Resim 4.36. Malatya Ulu Camii kuzey batı görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 18)

Resim 4.37. Malatya Ulu Camii kuzey doğu görünüşü (SALT Araştırma, lgen Ailesi; URL: 19)

Resim 4.38. Malatya Ulu Camii güney cephesi ve taçkapı kalıntısı (Arslan, 2017)

Resim 4.39. Malatya Ulu Camii mihrap n kubbesi (Arslan, 2017)

Resim 4.40. Malatya Ulu Camii eyvan ve tonozu (Arslan, 2017)

Resim 4.41. Malatya Ulu Camii eyvan kemeri (Arslan, 2017)

Resim 4.42. Malatya Ulu Camii güney harimi (Arslan, 2017)

Resim 4.43. Malatya Ulu Camii kuzey harim duvarı (Arslan, 2017)

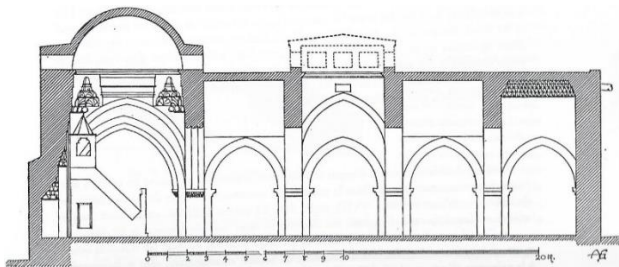
Resim 4.44. Malatya Ulu Camii avlusunun doğu revakı (Arslan, 2017)

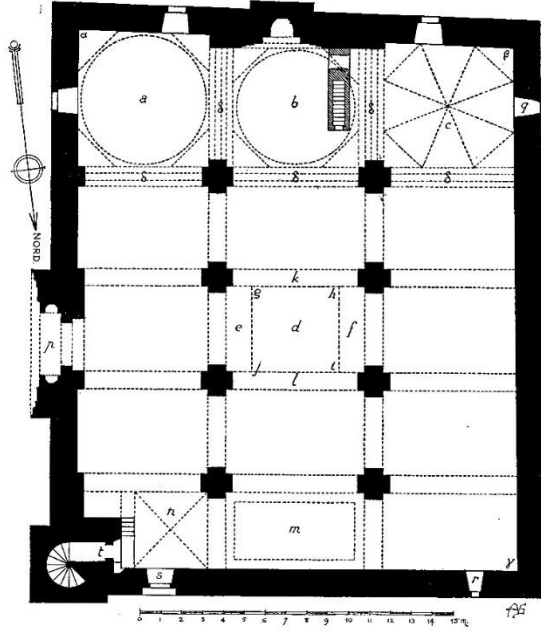
Resim 4.45. Malatya Ulu Camii avlusunun batı revakı (Arslan, 2017)

Niğde Alâeddin (Ulu) Camii

Niğde Ulu Camii (Şekil 4.20.), Zeyneddin Beşare'nin Niğde'de valilik yaptığı sırada, 1224 yılında Mahmud oğlu Üstad Sıddık'a inşa ettirilmiştir (Yetkin, 1970: 42, 44). Niğde Alâeddin Camii klasik Anadolu Selçuklu cami mimarisinin birçok unsuruna sahiptir. Sahınlar ne vurgulu bir şekilde mihraba dik, ne de paraleldir (Aslanapa, 1989: 122). Camii mihraba dik 3, paralel 4 sahnınlı olarak inşa edilmiştir ve orta sahnin ortasındaki kısım yapının ilk halinde açık olabilir fakat bu kısımda Yetkin'in yapıyı incelediği tarihte, sonradan yapılmış bir ahşap aydınlık feneri mevcuttur (Kuban, 2002h: 141; Yetkin, 1970: 42; Kuran, 1995: 35; Aslanapa, 1989: 123). Gabriel iyi bir şekilde korunmuş olan yapının üstü kubbe ile örtülü olsaydı, tromp ya da pendentif kalıntısının var olması gerektiğini söyler. Buna ek olarak bu birimin günümüzde kapatılmış olduğunu da belirtir fakat yapının ilk halinde açık olduğunu ileri sürer (Gabriel, 1931: 119, 120). Ekiz de avlunun hatırasını yaşatan bu aydınlık açıklıklı birimin zemininde havuz-şadırvan olmasının muhtemel olduğunu ileri sürer (Ekiz, 1998).

Şekil 4.19. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii uzunlamasına kesit (Gabriel, 1931: 119)

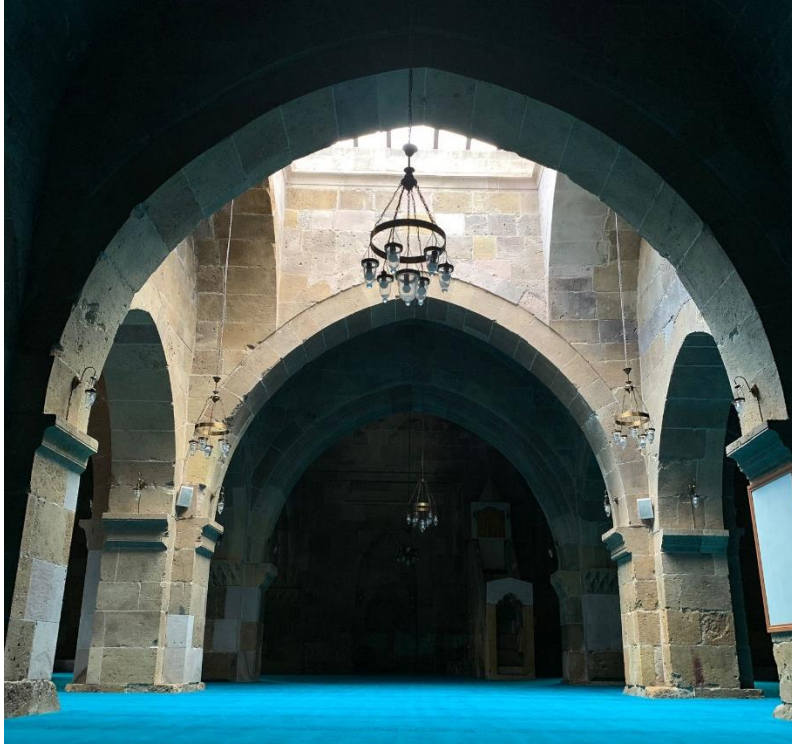
Şekil 4.20. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii planı (Gabriel, 1931: 118)

Resim 4.46. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii güney cephesi

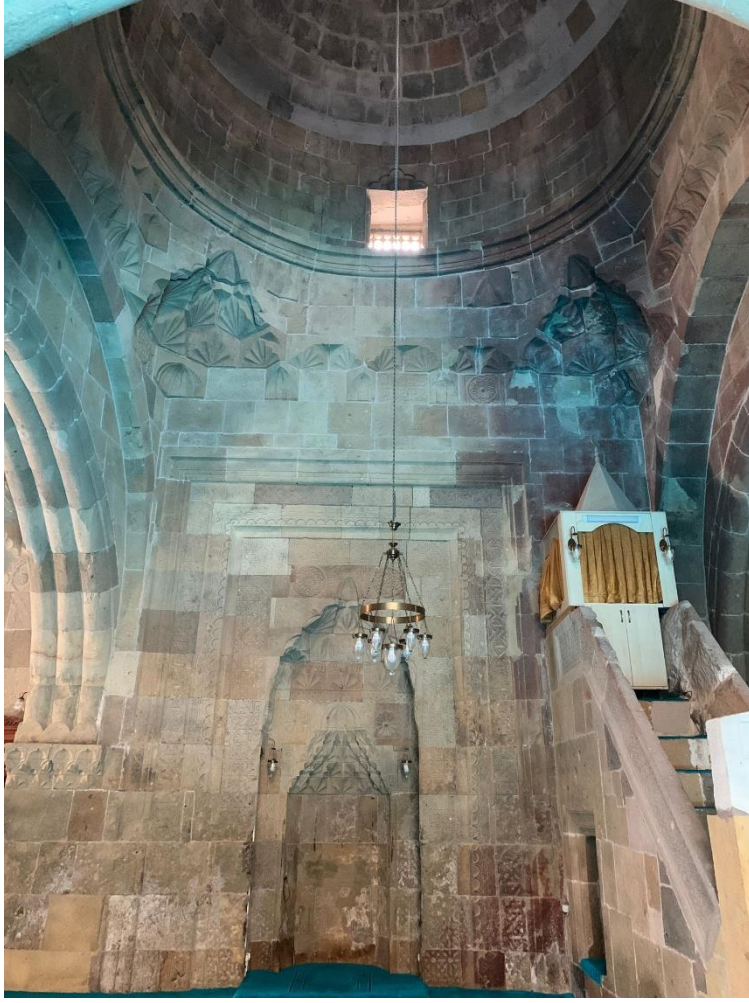
Resim 4.47. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii doğu cephesi

Resim 4.48. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii orta sahn

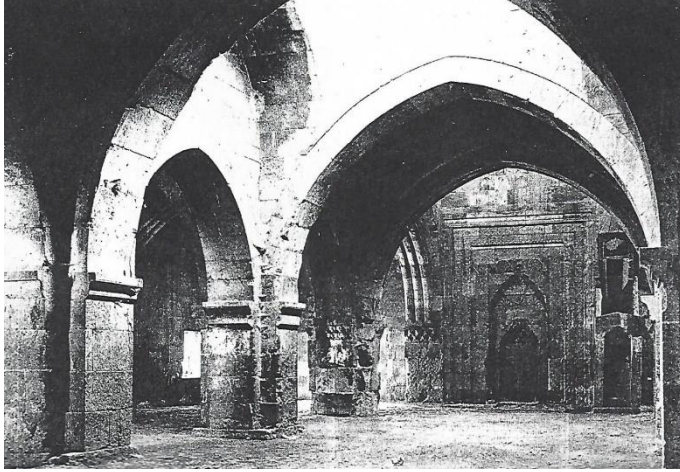
Resim 4.49. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii aydınlık açıklıklı birimin günümüzdeki hali

Resim 4.50. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii mihrap önü mekânı

Resim 4.51. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii mihrap önü kubbesi

Resim 4.52. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii harim (Gabriel, 1931)

Resim 4.53. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii'nin güney cephesi (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 20)

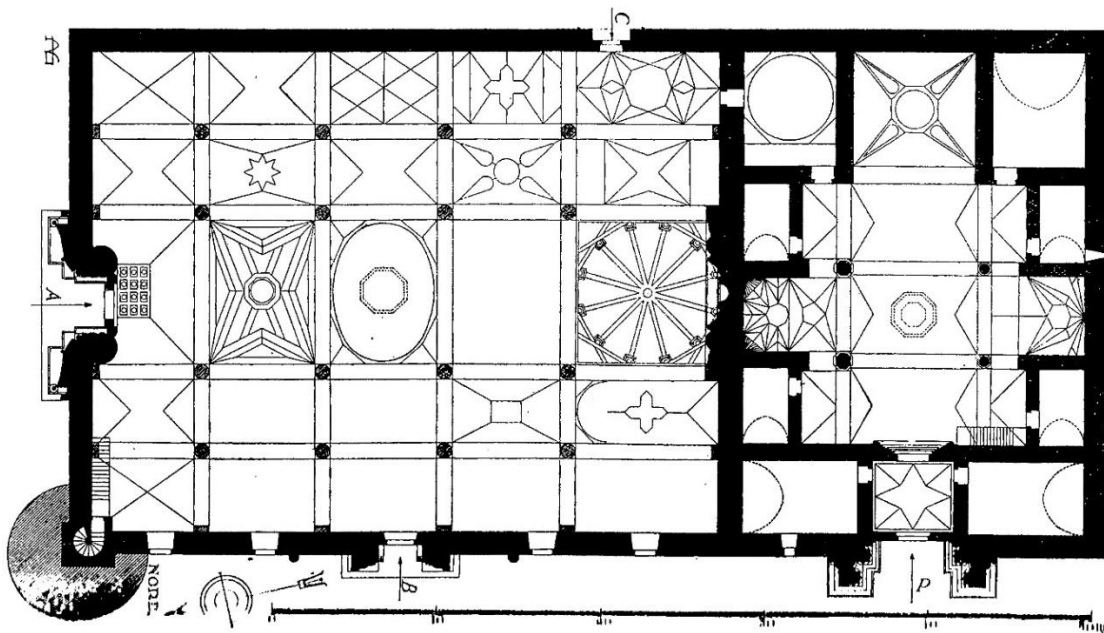
Resim 4.54. Niğde Alâeddin (Ulu) Camii'nin genel görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 21)

Divriği Ulu Camii

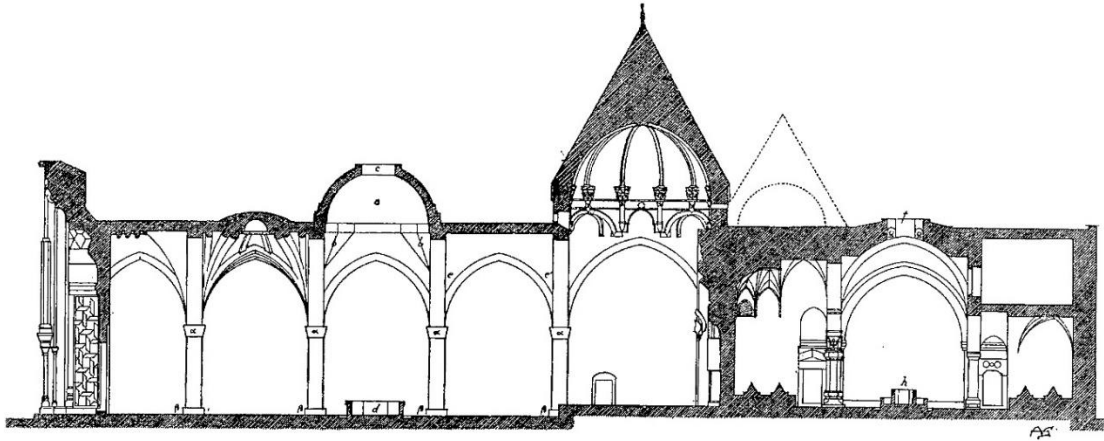
Mengücek Beyliği'nin Divriği kolunun hükümdarı olan Ahmet Şah tarafından 1228-1229 tarihlerinde Ahlatlı Hürrem Şah'a inşa ettirilen Divriği Ulu Camii (Şekil 4.21.) Mengüceklilerin en önemli eseridir (Kuban, 2002g: 120; Aslanapa, 1989: 115; Kuran, 1995: 35; Peker, 2007). Camiye bitişik olarak şifahane ile Ahmet Şah ve eşinin türbeleri bulunan bir erken dönem külliyesidir (Kuban, 2002g: 115).

Divriği Ulu Camii Anadolu Selçuklu Dönemi özgün camilerinin en görkemli örneklerinden biridir (Kuban, 2002g: 116). Yan sahnalara göre geniş tutulmuş orta sahında mihrap önündeki birim görkemli bir mihrap önü kubbesiyle örtülmüştür. Orta sahında mihrap önü kubbesinden sonra kuzey yönündeki ilk birim ise bir eyvan niteliğindedir ve batı, kuzey giriş akslarının kesiştiği yerde bulunan aydınlık fenerli kısma geçişi sağlamaktadır. Tariflenen bu plan tipi dönemde artık klasikleşmiş bir plan tipidir (Kuban, 2002g: 117; Önge, 1978: 34).

Cami kısmının merkezinde bulunan birimin orjinalinde havuz-şadırvan olup iç avluyu temsil etmektedir ve bu kısmın üstü iklim şartları nedeniyle daha sonradan aydınlık fenerli kubbe ile kapatılmıştır (Yetkin, 1970: 44; Yetkin, 1965: 103; Kuran, 1995: 35; Peker, 2007). Bu aydınlık açıklıklı birimde havuz-şadırvan yerine kar kuyusu olduğunu ileri süren araştırmacılar da mevcuttur (Ülgen, 1962; Aslanapa, 1989: 115)

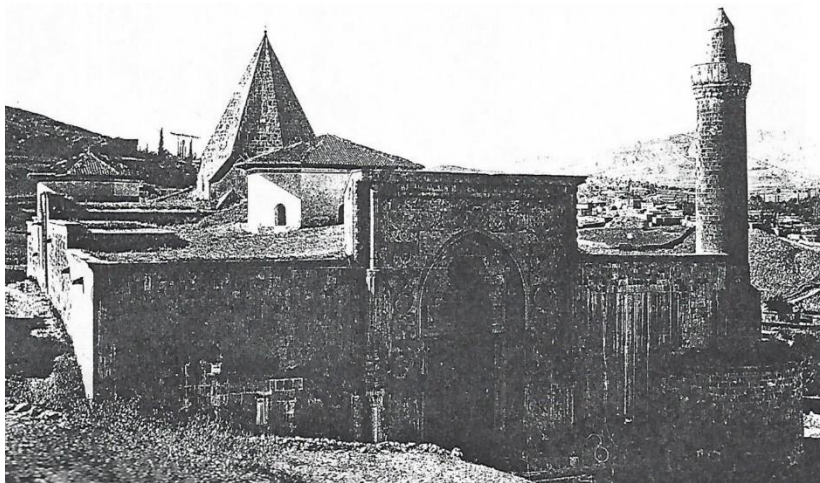
Şekil 4.21. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası planı (Gabriel, 1934: 176)

Şekil 4.22. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası uzunlamasına kesit (Gabriel, 1934: 176)

Resim 4.55. Divriği Ulu Camii kuzey batı görünüşü. (SALT Araştırma, Foto Şükrü, Hatice Gonnet Bağana; URL: 22)

Resim 4.56. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası kuzey cephesi (Gabriel, 1934)

Resim 4.57. Tamirine devam edilen âbidelerden albümü No: IV, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası üstten görünüş. (SALT Araştırma; URL: 23)

Resim 4.58. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (Arslan, 2017)

Resim 4.59. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası kuzey cephesi (Arslan, 2017)

Resim 4.60. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası doğu cephesi (Arslan, 2017)

Resim 4.61. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası batı cephesi (Arslan, 2017)

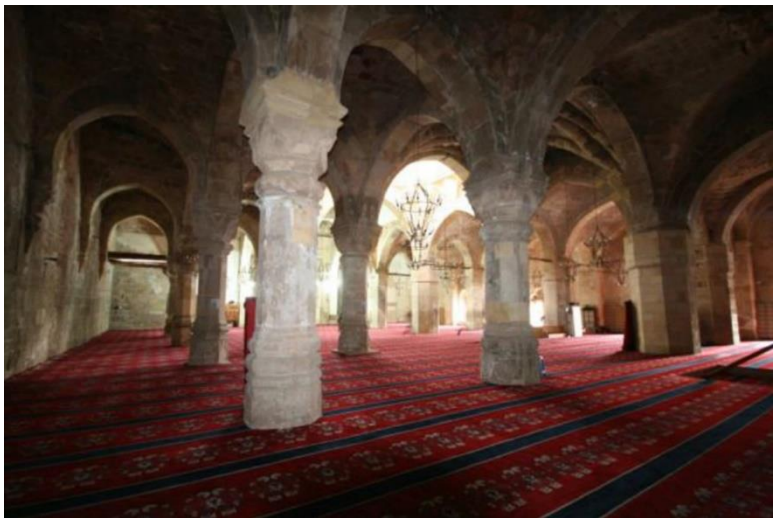
Resim 4.62. Divriği Ulu Camii mihrap önü kubbesi (Arslan, 2017)

Resim 4.63. Divriği Ulu Camii mihrap aksındaki aydınlık açıklıklı birim (Ögel, 1994: 32)

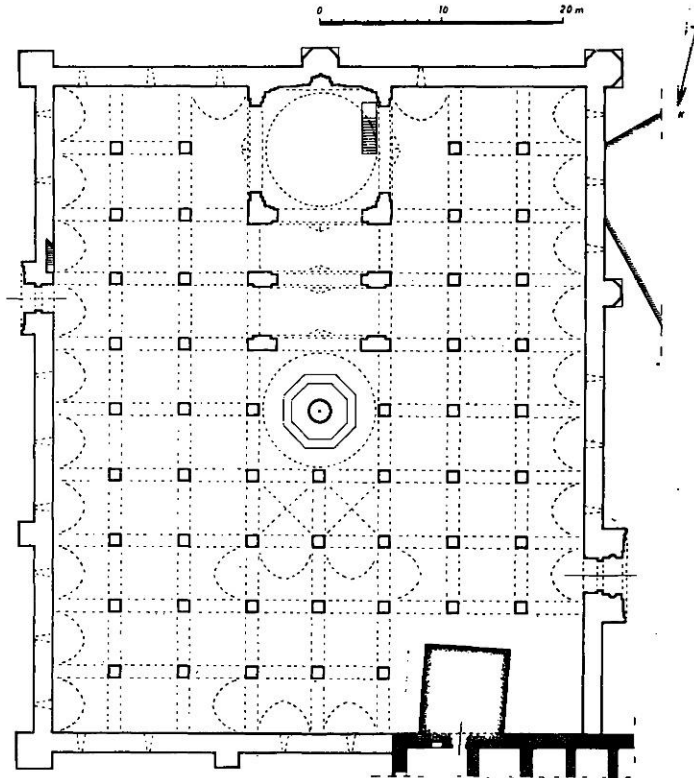
Resim 4.64. Divriği Ulu Camii hariminden mihrabın görünüşü (Arslan, 2017)

Resim 4.65. Divriği Ulu Camii hariminden aydınlık fenerli birimin görünüşü (Arslan, 2017)

Kayseri Hunad Hatun Camii

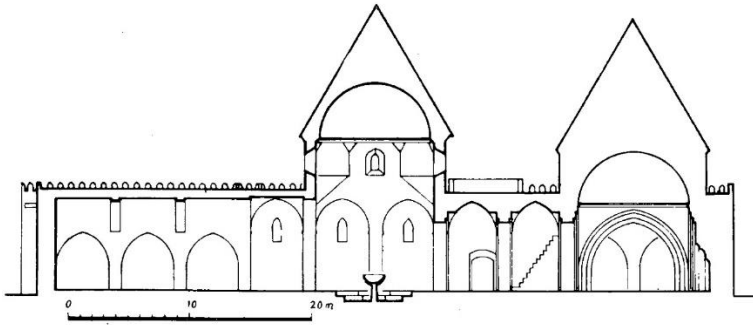
Anadolu Selçuklu Dönemi'nden günümüze ulaşan en önemli külliyelerden biri olan Hunad Hatun Külliyesi cami, hamam, medrese ve türbeden oluşmaktadır. Bu külliye içerisinde yer alan, Anadolu Selçuklu ulu cami geleneği içerisinde klasik eserler arasında yerini alabilecek Hunad Hatun Camii (Şekil 4.23.), 1238 yılında Mahperi Hatun tarafından yaptırılmıştır (Çakmakoglu Kuru, 1993; Aslanapa, 1989: 127; Kuban, 2002e: 135; Karamağaralı, 1973). Cami mihraba dik 8, paralel 10 sahından oluşmaktadır. Orta sahnı yan sahnılara göre genişlik ve üst örtüsü bakımından farklılaşmış olup mihrap aksında ikişer sahnın birleştirilerek oluşturulan mihrap önü kubbesinden sonra eyvan niteliğindeki alana, eyvan niteliğindeki kısımdan sonra da iki kemer aralığı en ve boyda ışıklıklı kare alana geçilmektedir. Tariflenen mihrap aksındaki sahnında bulunan mihrap önü kubbesi ile devamındaki ışıklıklı birim yapının merkez vurgusunu da güçlendirir (Karamağaralı, 1973; Aslanapa, 1989: 127; Kuran, 1964: 31; Kuban, 2002e: 135).

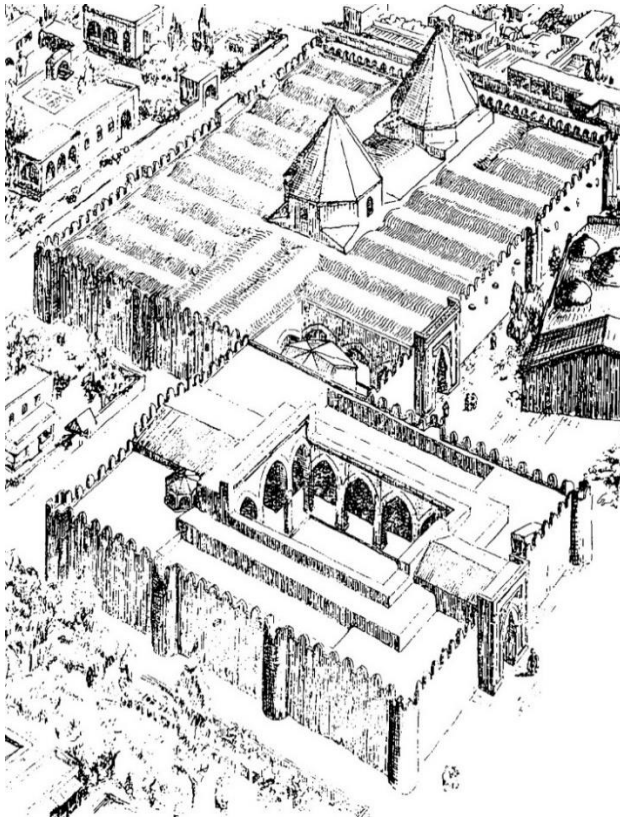
Şekil 4.23. Kayseri Hunad Camii'nin ilk halinin planı (Karamağaralı, 1973)

Avlunun hatırasını yaşatan aydınlıklı alanın üstü günümüzde yapıya 19. yüzyılda eklenmiş kasnağı pencereli bir kubbe ile örtülüdür (Karamağaralı, 1973; Çakmakoglu Kuru, 1993;

Kuran, 1995: 35) ve yapının ilk halinde kubbenin olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi yoktur fakat ‘açıklık’ olarak tanımlanan kısım kubbede fenerle örtülen geniş açıklık da olabilir (Çakmakoglu Kuru, 1993). Ayrıca sert iklim koşulları düşünüldüğünde, kışın ibadet etmeyi güçleştirebileceği için bu alanın üstünün açık bırakılmış olması pek mantıklı değildir. Bu alan Anadolu’da bulunan aynı tipteki camilerin çoğunda aydınlık fenerli bir örtüye sahip olduğu düşünüldüğünde ahşap aydınlık feneriyle kapatıldığı düşünülebilir (Karamağaralı, 1973; Kuban, 2002e: 135). Bu aydınlık fenerli birimin altında da abdest almaya yarayan bir havuz-şadırvan bulunur (Karamağaralı, 1973; Çakmakoglu Kuru, 1993).

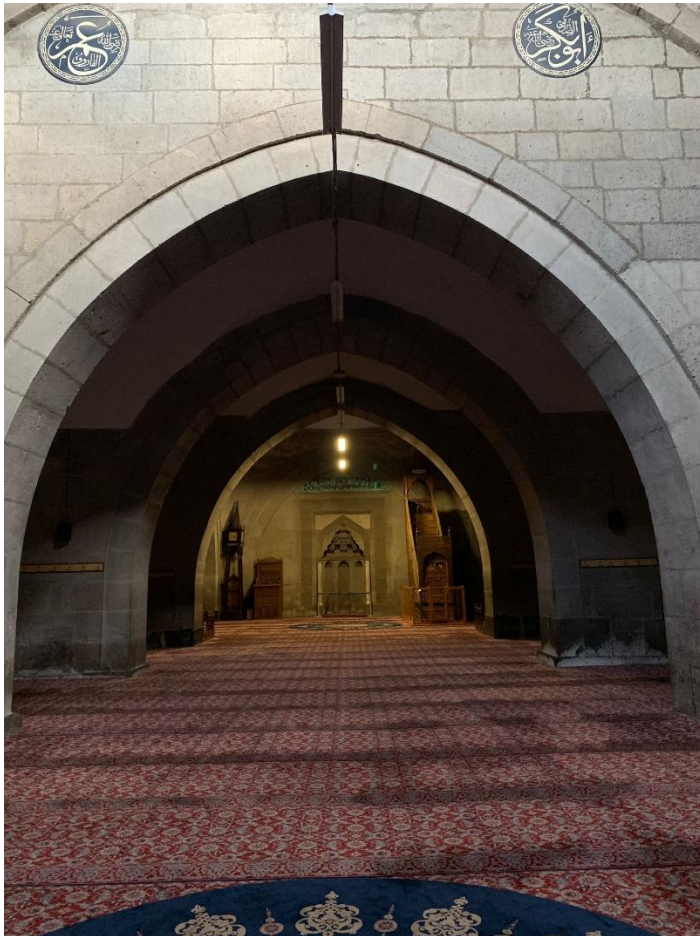
Şekil 4.24. Hunad Camii'nin ilk halinden uzunlamasına kesit (Karamağaralı, 1973)

Şekil 4.25. Hunad Camii perspektif görünüş (Karamağaralı, 1973)

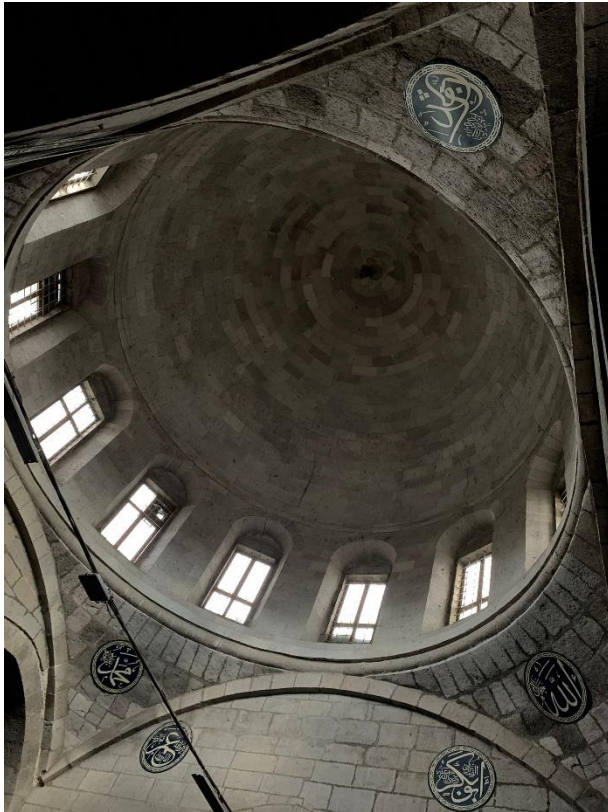
Resim 4.66. Kayseri Hunad Hatun Camii batı cephesi

Resim 4.67. Kayseri Hunad Hatun Camii aydınlık açıklıklı birimden mihrabın görünüşü

Resim 4.68. Kayseri Hunad Hatun Camii aydınlık açıklıklı birim

Resim 4.69. Kayseri Hunad Hatun Camii aydınlık fenerli kubbenin güncel hali

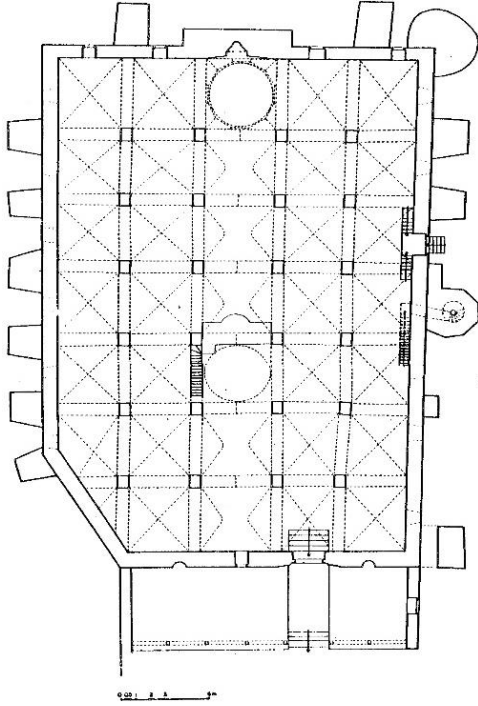
Resim 4.70. Kayseri Hunad Hatun Camii mihrap önü mekânı

Resim 4.71. Kayseri Hunad Hatun Camii hariminden aydınlık açıklıklı birimin görünüşü

Tokat Niksar Ulu Camii

Niksar Ulu Camii'nin (Şekil 4.26.) inşa tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kimi araştırmacılar yapının 12. Yüzyılda inşa edildiğini ileri sürerken (Çal, 1989: 17), Muineddin Süleyman Pervane tarafından 13. Yüzyılda inşa ettirildiğini ileri süren araştırmacılar da vardır (Denkhalbant, 2013). Mihraba dik 5 saından oluşan caminin orta sahnı diğerlerine göre daha yüksek, geniş ve vurguludur. Mihrap önü kubbeli olan caminin orta sahindaki kuzeyden üçüncü birimi de aydınlık fenerli kubbe ile örtülüdür (Çal, 1989: 10, 17). Aydınlık fenerli kubbenin altında sonradan yapılmış bir müezzin mahfili bulunur ancak yapının ilk halinde burada şadırvan olması muhtemeldir (Çal, 1989: 17; Denkhalbant, 2013).

Şekil 4.26. Niksar Ulu Camii planı (Çal, 1989: 19)

Resim 4.72. Niksar Ulu Camii güney cephesi (Arslan, 2017)

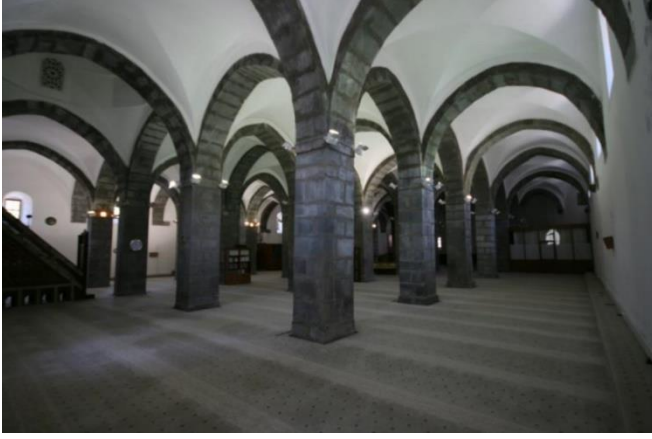
Resim 4.73. Niksar Ulu Camii mihrap önu kubbesi (Arslan, 2017)

Resim 4.74. Niksar Ulu Camii aydınlık açıklıklı birimin kubbesi (Arslan, 2017)

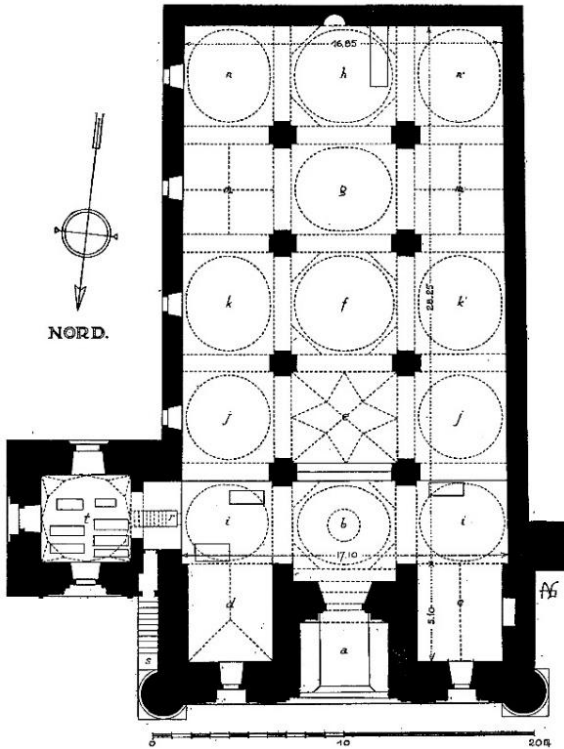
Resim 4.75. Niksar Ulu Camii hariminin orta sahından görünüşü (Arslan, 2017)

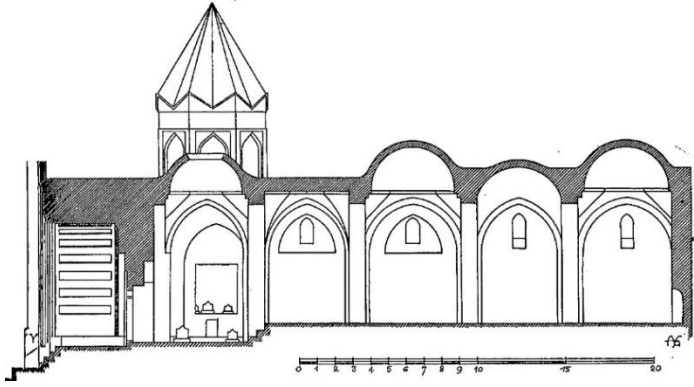
Resim 4.76. Niksar Ulu Camii harimi (Arslan, 2017)

Amasya Gök Medrese (Torumtay) Camii

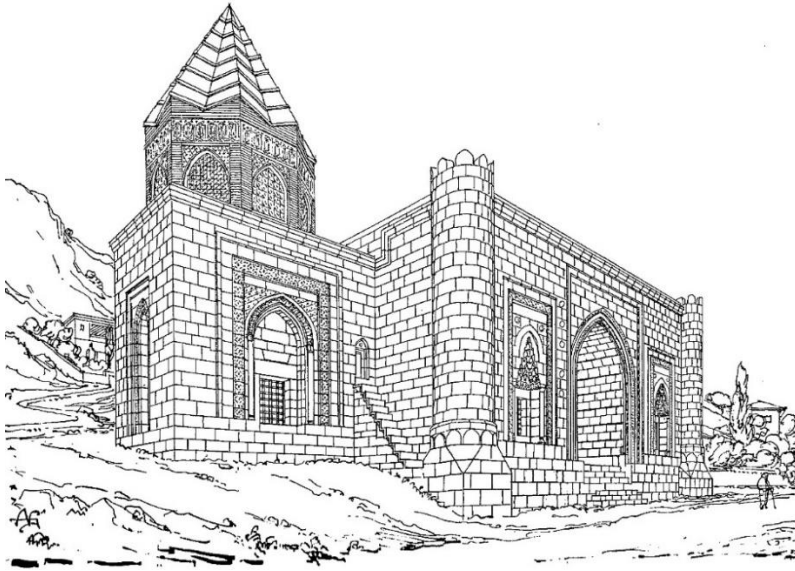
Amasya Gök Medrese Camii'nin bugünkü hali (Şekil 4.27.) bilinmeyen bir nedenle yıkılan Selçuklu valisi Torumtay'ın yaptırdığı ilk cami yerine oğlu Emir Sinaneddin Mûsa ya da torunu tarafından 1266-1267 yıllarında yeniden bir türbeyle birlikte inşa edilmiş olduğunu ileri süren araştırmacılar olduğu gibi (Çelikcan, 1991) Torumtay'ın 1266-1267 yıllarında inşa ettirdiğini ileri süren araştırmacılar da mevcuttur (Aslanapa, 1989: 129).

Şekil 4.27. Amasya Gök Medrese Camii planı (Gabriel, 1934: 22)

Şekil 4.28. Amasya Gök Medrese Camii uzunlamasına kesit (Gabriel, 1934: 23)

Şekil 4.29. Amasya Gök Medrese Camii restitüsyon (Gabriel, 1934: 24)

Resim 4.77. Amasya Gök Medrese Camii (Arslan, 2017)

Amasya Gök Medrese (Torumtay) Camii'nin giriş kısmının iki yanında bir dönem medrese işleviyle kullanılan iki birim vardır ve bu kullanımdan dolayı Medrese Camii olarak da adlandırılır (Aslanapa, 1989: 129; Kuban, 2002i: 144; Arslan, 2017). Medrese olarak tanımlanan bu kısımların hem medrese hem de ibadet işlevi için uygun olmadığını ileri süren araştırmacılar yapıyı zaviyeli camilerin erken bir örneği olarak tanımlar (Çelikcan, 1991). Türbe ile bağlantılı, üçlü kubbe ile örtülü giriş mekânının ortasında, zeminde havuz-şadırvan ve üstündeki kubbede günümüze ulaşamayan aydınlık açıklığı vardır (Gabriel, 1934: 20; Çelikcan, 1991; Kuban, 2002i: 145; Arslan, 2017). Bu birimlerin bulunduğu mihraba paralel üç birimden oluşan mekân kaldırıldığında Niğde Alâeddin Camii'nin planının aynısı elde edilir (Kuban, 2002i: 144).

Resim 4.78. Amasya Gök Medrese Camii kuzey cephesi (Arslan, 2017)

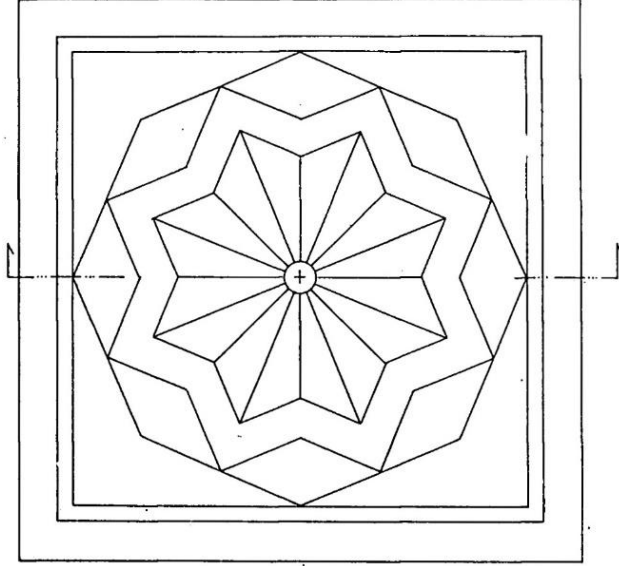

Resim 4.79. Amasya Gök Medrese Camii havuz ve aydınlık açıklıklı birim (Ayşegül Sondaş arşivi)

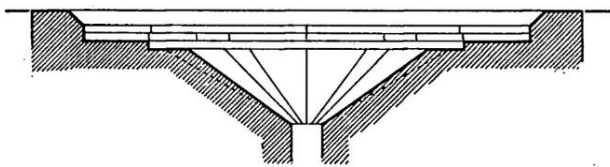
Amasya Gök Medrese Camii'nin zemininde bulunan su elemanını (Şekil 4.30.) Önge fiskiyeli zemin çeşmesi olarak tanımlar. Bu zemin çeşmelerinde merkezdeki kanaldan su fışkırır ve bu fiskiyeden dökülen su ya göbek çevresindeki küçük deliklerden akıp gider ya da kanallar vasıtasıyla havuza sevk edilir (Önge, 1991).

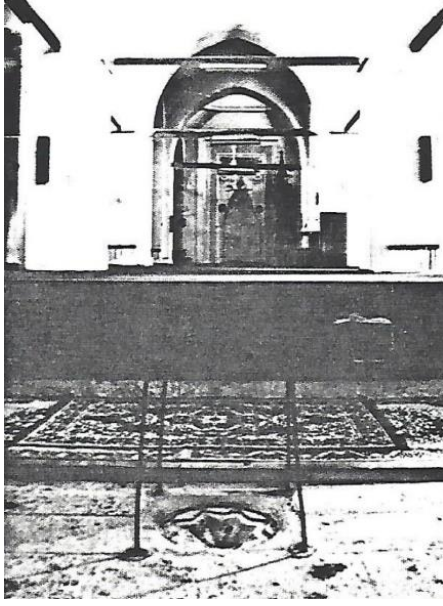
Resim 4.80. Amasya Gök Medrese Camii havuzu (Ayşegül Sondaş arşivi)

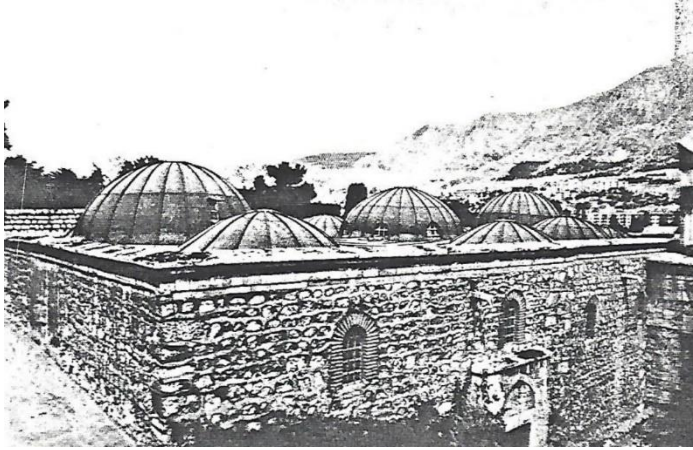
Şekil 4.30. Amasya Gök Medrese Camii çeşmesi planı (Önge, 1991)

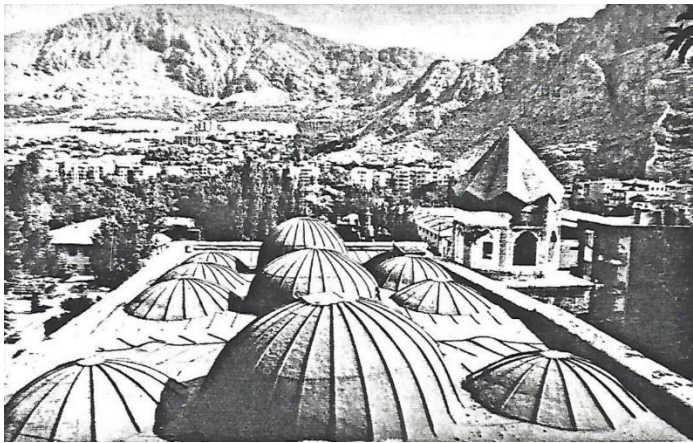
Şekil 4.31. Amasya Gök Medrese Camii çeşmesi kesiti (Önge, 1991)

Resim 4.81. Amasya Gök Medrese Camii fiskiyeli çeşmesi (Çelikcan, 1991)

Resim 4.82. Amasya Gök Medrese Camii güney doğu görünüş (Çelikcan, 1991)

Resim 4.83. Amasya Gök Medrese Camii üst örtü sistemi (Çelikcan, 1991)

Resim 4.84. Amasya Gök Medrese Camii giriş bölümündeki havuz ve aydınlık açıklıklı üst örtüsü (Ayşegül Sondaş arşivi)

Resim 4.85. Amasya Gök Medrese Camii girişten mihraba doğru orta sahn (Ayşegül Sondaş arşivi)

Resim 4.86. Amasya Gök Medrese Camii harimin ortasındaki aydınlık açıklıklı birim (Ayşegül Sondaş arşivi)

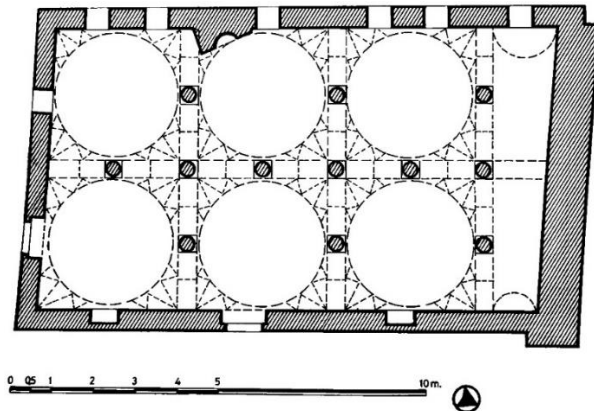
Resim 4.87. Amasya Gök Medrese Camii mihrap ve mihrap önü kubbesi (Ayşegül Sondaş arşivi)

Resim 4.88. Amasya Gök Medrese Camii harimi (Ayşegül Sondaş arşivi)

Antalya Yivli Minare Camii

Çok kubbeli ulu cami tipinin en eski örneği olan Antalya Yivli Minare Camii'nin (Şekil 4.32.) ilk yapımı Selçuklular tarafından 13. yüzyılın başlarında gerçekleşmiş, 1373 yılında Hamidoğulları Dönemi'nde Mübarizeddin Mehmed Bey tarafından ise kapsamlı bir onarım yaptırılmıştır (Kuban, 2007: 63; Aslanapa, 1989: 201; Arslan, 2017; Yılmaz, 2002: 10). 12 sütun üzerine inşa edilen cami yıkılmış bir kilisenin temel duvarları üzerinde inşa edildiği düşünülmektedir (Aslanapa, 1989: 201). Caminin kuzey cephesi önünde yapılan kazılarda yapının içine giren su kanalları (Resim 4.89.) tespit edilmiş ve bu kanallardaki suyun toplandığı bir küp bulunmuştur. Bunun bir su dağıtım sistemi olduğu düşünülmektedir (Eravşar, 2019). Su dağıtım sistemi olarak adlandırılan bu kalıntılar aynı zamanda yapıda bir su elemanının varlığını da ispatlamaktadır.

Şekil 4.32. Antalya Yivli Minare Camii planı (Yılmaz, 2002)

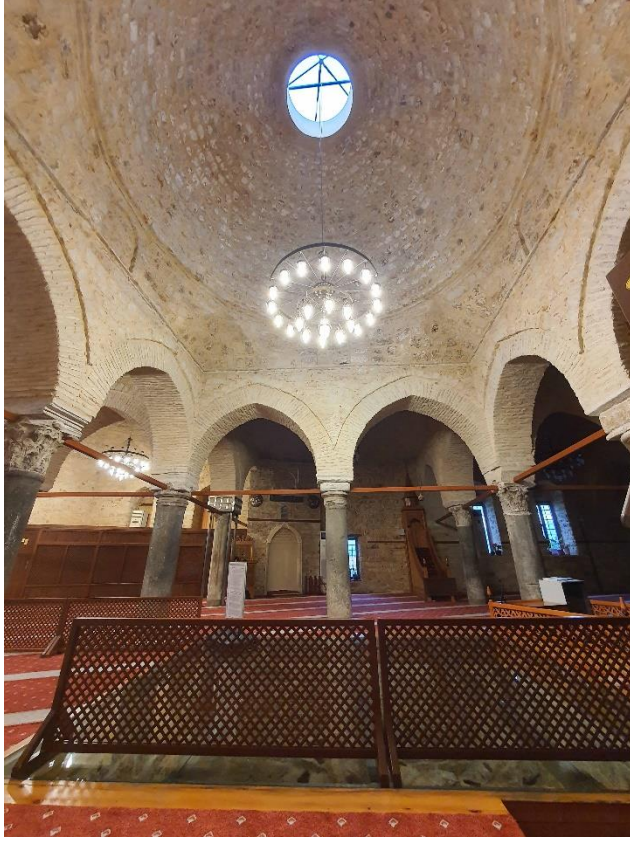
Resim 4.89. Antalya Yivli Minare Camii harim kısmının kazı alanı (Eravşar, 2019)

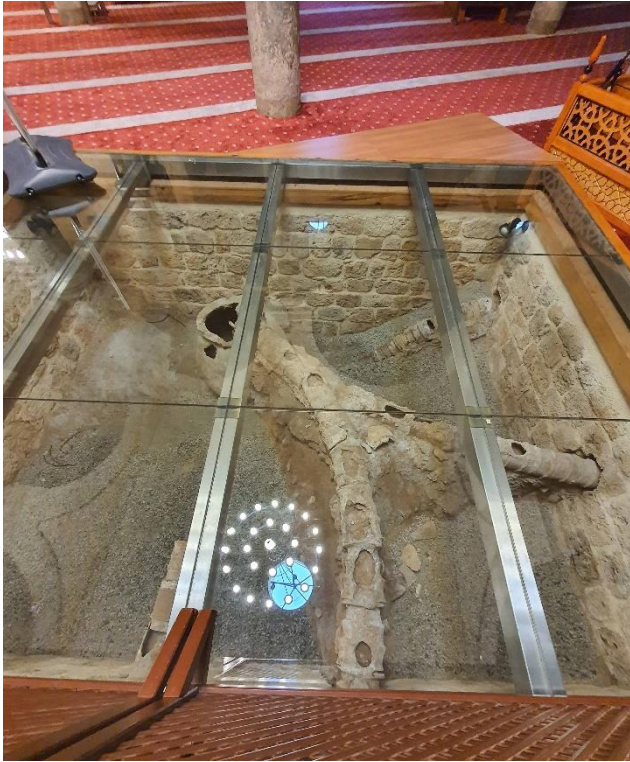
Resim 4.90. Antalya Yivli Minare Camii kuzey giriş ve eşik altından geçen su künkü (Eravşar, 2019)

Resim 4.91. Antalya Yivli Minare Camii kuzey cephesi (Özlem Duru arşivi)

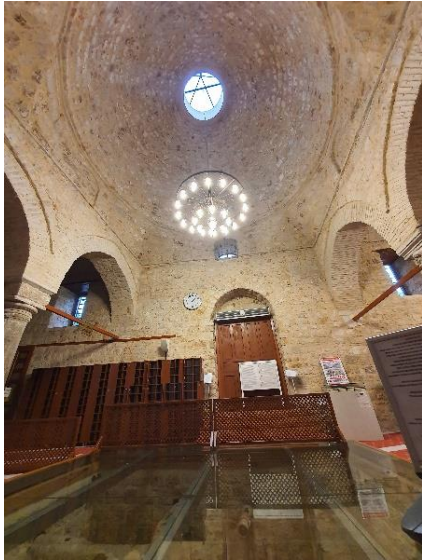
Resim 4.92. Antalya Yivli Minare Camii mihrap aksındaki su elemanı ile aydınlık fenerli kubbe (Özlem Duru arşivi)

Resim 4.93. Antalya Yivli Minare Camii su elemanı (Özlem Duru arşivi)

Resim 4.94. Antalya Yivli Minare Camii kuzey girişten doğu girişin görünüşü (Özlem Duru arşivi)

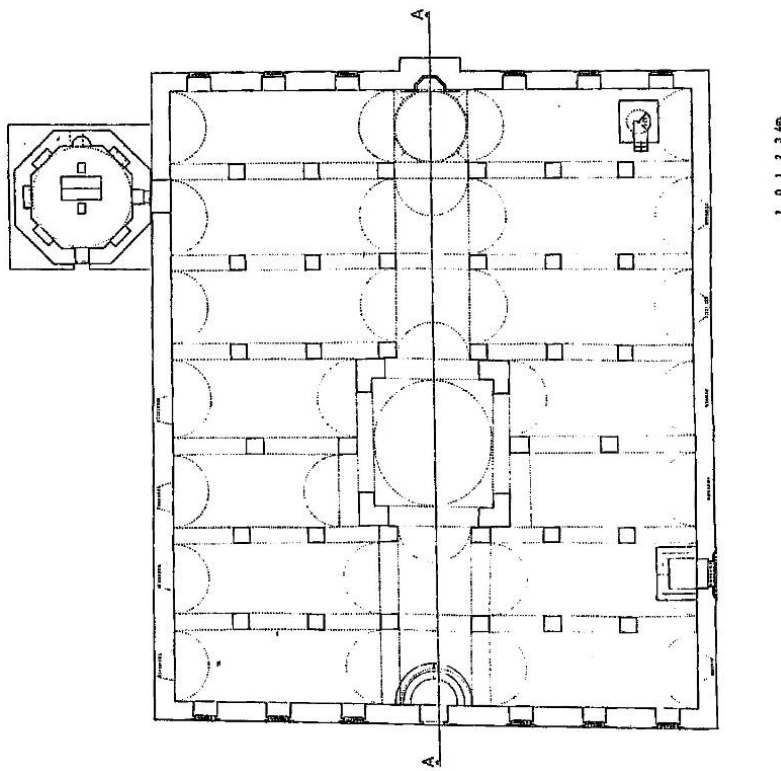
Resim 4.95. Antalya Yivli Minare Camii kuzey giriş, su elemanı ve aydınlık fenerli kubbe (Özlem Duru arşivi)

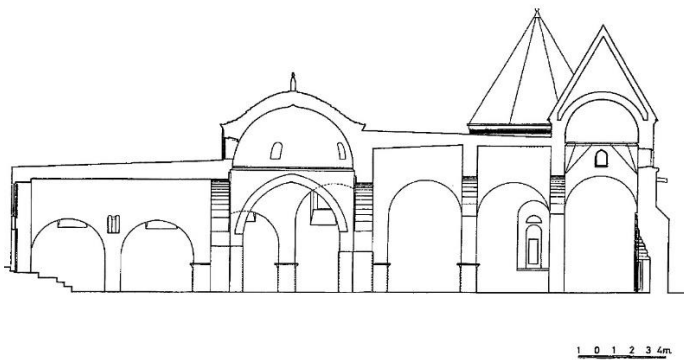
Resim 4.96. Antalya Kaleiçi'nin genel görünümü (SALT Araştırma, M. Erem Çalikoğlu, Çalikoğlu Ailesi; URL: 24)

Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii

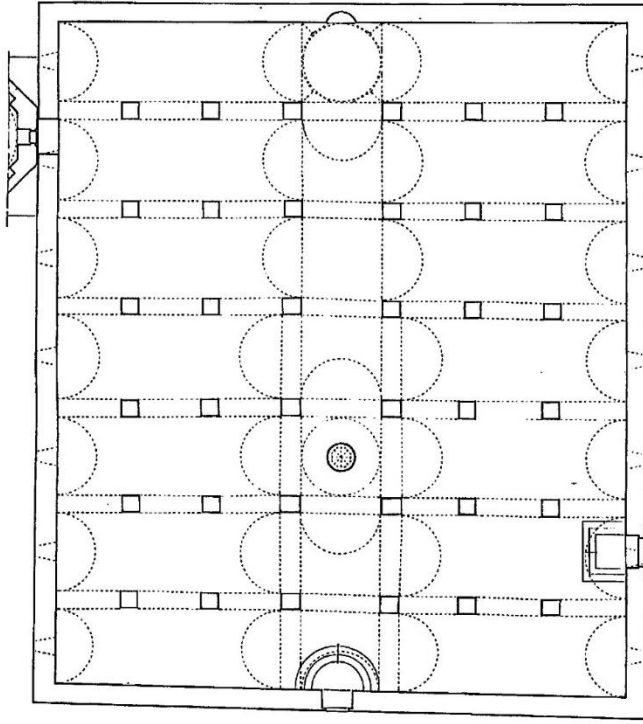
13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen (Çakmakoglu Kuru, 1993) Lalâ Muslihiddin Camii'nin (Şekil 4.33.) şadırvanlı orta avlusu 1925 yılındaki onarımda kapatılmıştır. Büyük bir deprem sonrasında 1934 yılında yapılan onarımda kible duvarı ile avluyu örten orta kubbe farklı tarzda bir kubbe ile yenilenmiştir (Çakmakoglu Kuru, 1993; Arslan, 2017). Bu yenilenmenin mihraba paralel olan ilk sahnın eksiltilerek yapıldığı, restorasyon sırasında duvar izlerine rastlanmasıyla anlaşılmıştır (Arslan, 2017).

Şekil 4.33. Lalâ Muslihiddin Camii planı (Çakmakoglu Kuru, 1993)

Şekil 4.34. Lalâ Muslihiddin Camii AA kesiti (Çakmakoglu Kuru, 1993)

Şekil 4.35. Lalâ Muslihiddin Camii restitüsyon planı (Çakmakoglu Kuru, 1993)

Resim 4.97. Kayseri Lala Muslihiddin Camii (Arslan, 2017)

Resim 4.98. Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii mihrap çıkıntısı ve mihrap önü kubbesi

Resim 4.99. Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii aydınlık açıklıklı birimden mihraba bakış

Resim 4.100. Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii aydınlık açıklıklı birimin kubbesinin günümüzdeki hali

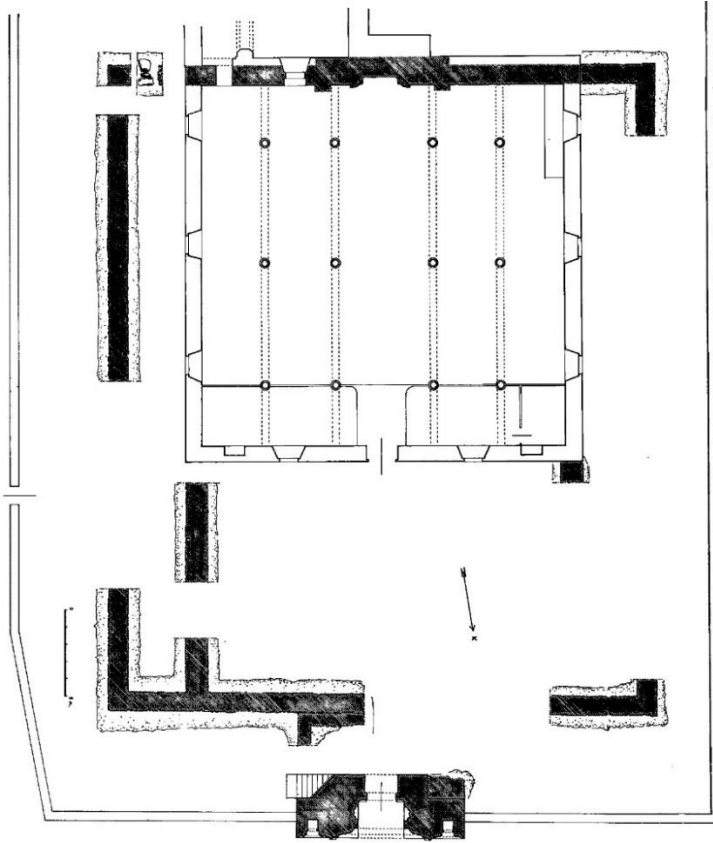
Resim 4.101. Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii mihrap öñü mekânı

Resim 4.102. Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii harim

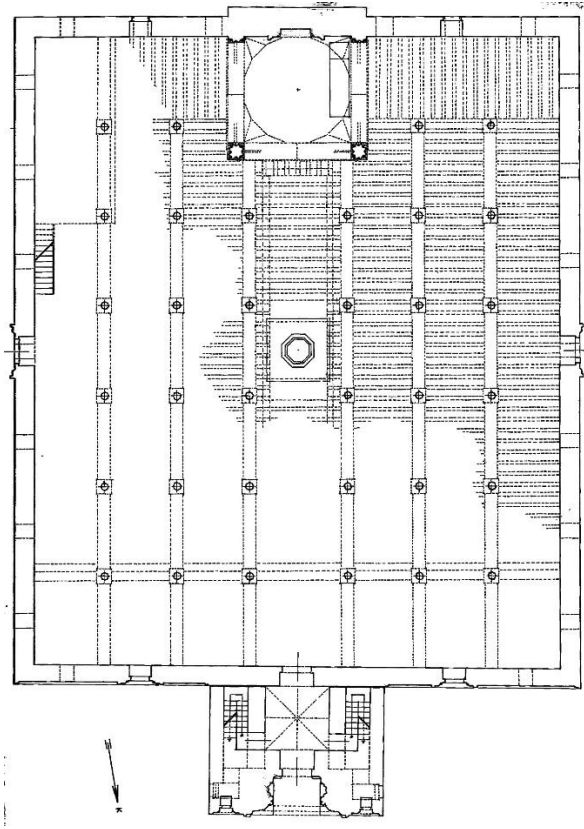
Sahip Ata Camii

Anadolu Selçuklu ahşap direkli camilerinin en eskisi olan Sahip Ata Camii (Şekil 4.37.) Selçuklu veziri Sahip Ata tarafından Kölüg bin Abdullah'a 1283 yılında yaptırılmıştır (Aslanapa, 1989: 134). Karamağaralı'ya göre 1258 yılında yapımına başlanan Sâhib Ata Camii inşa edildikten sonra iki defa yangın geçirmiş ve 1871 yılında yeniden inşa edilmiştir. Son yangından önce yapının tavanının düz tavanlı olduğu ve ortasında Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ndeki gibi bir açıklık olduğu düşünülmektedir. Yangın sonrası yeniden yapılması ve sondajlarda kömürleşmiş tahta parçalarına ulaşılması yapının ahşap direkli olduğunu düşündürmektedir (Karamağaralı, 1982).

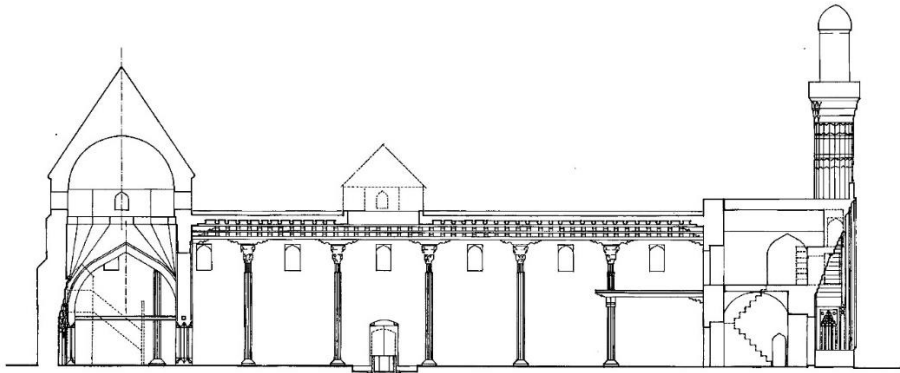

Şekil 4.36. Sahip Ata Camii'nin sondaj planı ve yerine inşa edilen cami (Karamağaralı, 1982)

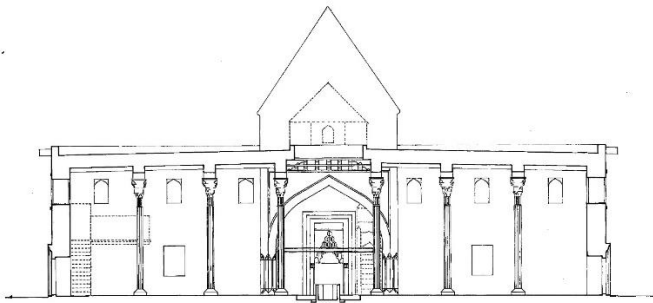
Sâhib Ata Camii'nin mihrap önünde kubbesi ve orta sahnın ortasında abdest alınan şadırvanlı havuzu vardır. Bu havuzun üzerinde aydınlık fenerli bir kubbe mevcuttur. Avlusu olmayan ulu camilerde, kapalı medreselerdeki gibi, avlunun hatırası olarak aydınlık açıklıklı kubbe ve bu kubbenin altında havuz bulunur (Karamağaralı, 1982).

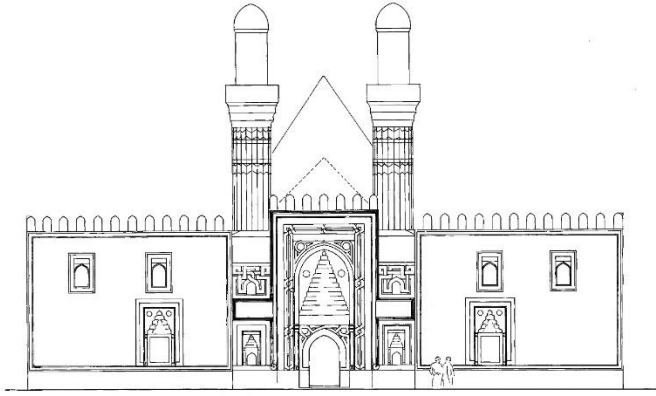
Şekil 4.37. Sahip Ata Camii restitüsyon planı (Karamağaralı, 1982)

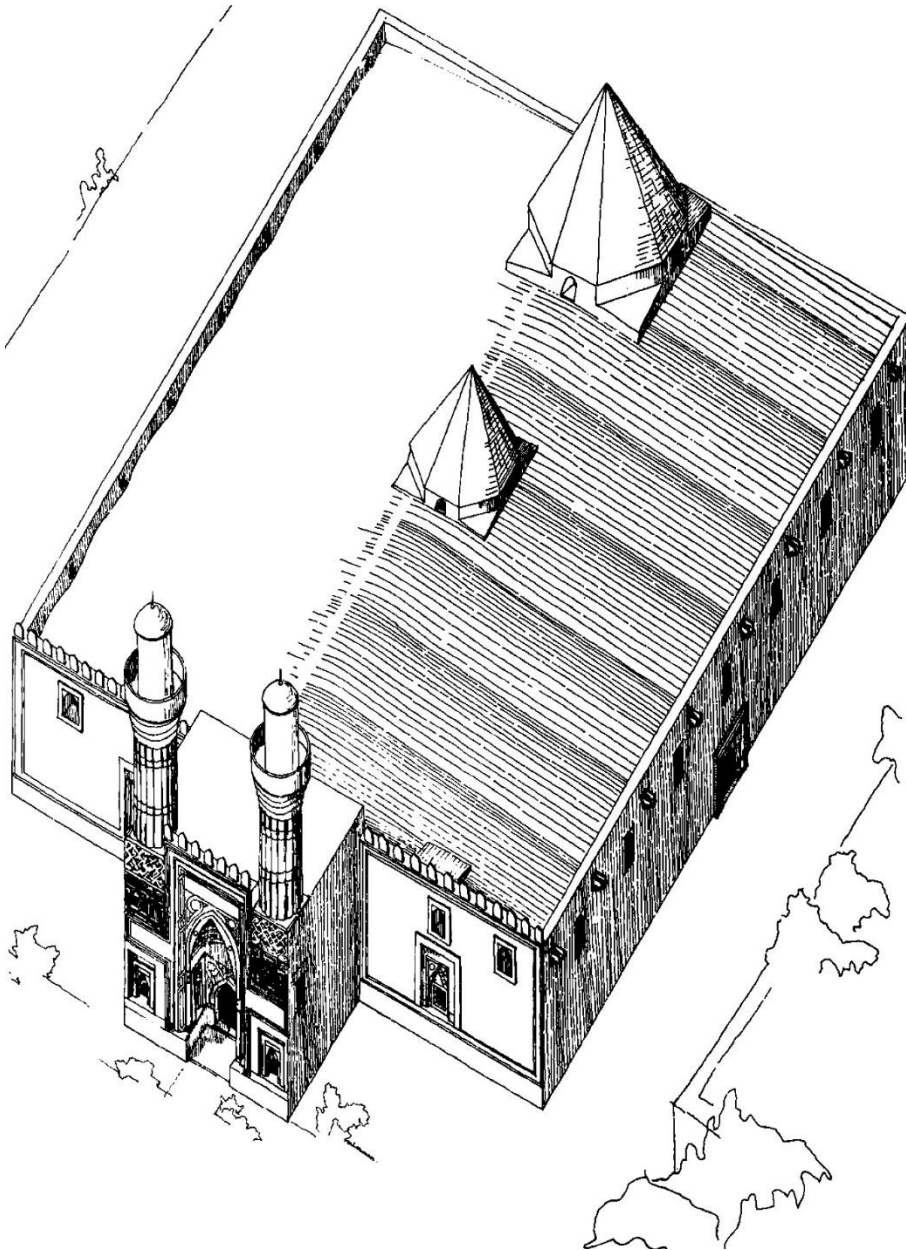
Şekil 4.38. Sahip Ata Camii uzunlamasına restitüsyon kesiti (Karamağaralı, 1982)

Şekil 4.39. Sahip Ata Camii enlemesine restitüsyon kesiti (Karamağaralı, 1982)

Şekil 4.40. Sahip Ata Camii kuzey cephesi (Karamağaralı, 1982)

Şekil 4.41. Sahip Ata Camii perspektif görünüş (Karamağaralı, 1982)

4.2. Beylikler Devri

Anadolu Selçuklu Devleti 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenildikten sonra eski gücüne tekrar kavuşamamış, Moğollar tarafından vergiye bağlı şekilde 1277 yılına kadar egemenliğini sürdürmüştür (Kuban, 2002a: 21; Aslanapa, 1989: 193). 1277 yılındaki Memlûk sultanı Baybars'ın Anadolu seferinden sonra İlhan Abaka Anadolu'yu yakıp yıkmış, nihayetinde temsili olarak devletin başında bulunan sultanlar bu temsiliyeti de kaybetmiş ve Selçuklu Devleti 1308 yılında yıkılmıştır. Daha sonrasında Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak varlığını sürdüren Türk toplulukları birer birer bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu topluluklardan kendisini Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olarak gören beyliklerden başlıcaları; Konya, Karaman ve Ermenak'ta Karamanlı; Söğüt, Bursa ve İznik'te Osmanlı; Manisa'da Saruhanlılar; Beyşehir'de Eşrefoğulları; Muğla, Peçin ve Milas'ta Menteşeliler; Birgi ve Selçuk'ta Aydınoğulları; Kütahya'da Germiyanlı; Kastamonu ve Sinop'ta Candarlı; Eğirdir'de Hamidoğulları; Maraş ve Elbistan'da Dulkadirliiler şeklinde sıralanabilir. 1335 yılında da İlhanlı Devleti'nin parçalanması sonucu Anadolu valisi olan Uygur Türkü Eretna, Sivas ve Kayseri merkez olmak üzere bağımsızlığını ilan etti. Güneyde Dulkadirli, Kuzeyde Candarlı, Doğuda Akkoyunlu ve Karakoyunlu, Batıda Osmanlılar birer devlet haline gelmiştir. Beylikler arasında çekişmeler olmuş ve Anadolu nihayetinde Yavuz Sultan Selim önderliğinde Anadolu Selçuklu Dönemi'ndeki gibi Osmanlı sancağı altında bütünlük sağlamıştır (Aslanapa, 1989: 193).

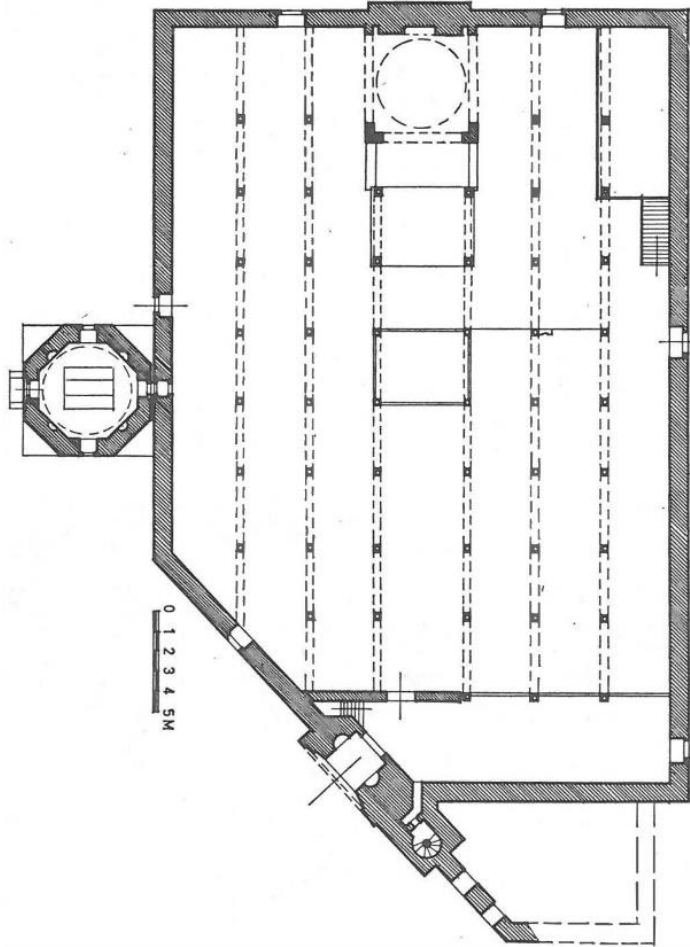
Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra gelen Beylikler Devri mimarisi Osmanlı ile Anadolu Selçuklu mimarisi arasında bir ara kesit niteliğindedir (Yetkin, 1955). Doğu, orta ve Kuzey Anadolu Beylikleri'nde yenilikler görülse de genel olarak Selçuklu Devri'ndenki hakim üslubun izleri ağır basmaktadır (Öney, 1989: 1). Bu dönemde avlunun cami kütesinde yeniden varlık göstermesi, son cemaat yerinin ortaya çıkması, dolu-boş dengesinin sağlanması, iç-dış uyumu (Yetkin, 1955) simetrisinin ve sadeliğin ön plana çıkması gibi gelişmeler olmuştur (Öney, 1989: 3). Bu gelişmeler daha çok Saruhan, Aydın, Menteşe ve Osmanlı gibi batıya yakın beyliklerde olmuş, Karaman ve Eşrefoğulları gibi beylikler Anadolu Selçuklu mimarisi ve karakterini devam ettirmiştir (Yetkin, 1955).

14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla güç kazanan Türkmen beylikleri Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşması sürecinin baş aktörleridir. Bu beylikler Anadolu Selçuklu yapı geleneğini sürdürse de öncelikle siyasi bütünlüğün

olmaması, iklim, farklı mimarlar, yerel ustalar, bölgede bulunan örnek niteliğindeki yapılar gibi etkenler dolayısıyla da beylikler inşa ettiği yapılarda farklı kompozisyonlar görülebilmektedir (Kuban, 2007: 62).

Beyşehir Eşrefoğlu Camii

Eşrefoğulları Beyliği'nin Anadolu Selçuklularıyla yakın ilişkiler içerisinde olmasından dolayı mimari eserlerindeki benzerlikler yadırganmamalıdır. Benzerlik gösteren bu mimari eserlerden biri olan Eşrefoğlu Camii (Şekil 4.42.) gerek iç hacmi gerek ahşap işçiliğiyle ahşap direkli Türk camileri içerisinde önemli bir yere sahip yetkin eserlerden biridir (Kızıltan, 1958: 36). Anadolu Selçuklu ahşap direkli camilerinin en orijinal haliyle günümüze ulaşan eserlerinden biri olan Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Süleyman Bey tarafından 1296-1299 tarihleri arasında Eşrefoğullarının merkezi olan Beyşehir'de inşa ettirilmiştir (Seçkin, 2002: 146; Aslanapa, 1989: 133).

Şekil 4.42. Beyşehir Eşrefoğlu Camii planı (Aslanapa, 1989: 132)

48 ağaç direk üzerinde inşa edilen cami, Anadolu’da günümüze ulaşan ahşap direkli, düz tavanlı camilerin en büyüğüdür (Kızıltan, 1958: 36; Seçkin, 2002: 146). Mihraba dik 7, paralel 8 sahınlı modül üzerine inşa edilen caminin orta sahnı mihrap önü kubbesi ve karlık işlevi olduğu düşünülen (Aslanapa, 1989: 133) üstü açık orta birimle vurgulu hale getirilmiştir (Seçkin, 2002: 146; Aslanapa, 1989: 133). Orta sahnın ortasındaki aydınlık fenerli bu kısmın yapının ilk halinde tek birimden oluştuğu (Kızıltan, 1958: 38), kenarları 3,8 metre, derinliği 4,05 metre olan, halk arasında karlık olarak adlandırılan (Erdemir, 1999: 37) zemindeki bölümden yola çıkılarak söylenebilir. Karlık olduğu söylenen, bir dönem üzeri ahşap döşemeyle kapatılıp harime dahil edilen bu çukur yerinde diğer camilerdeki gibi şadırvanlı havuz olduğu düşünülmektedir (Kızıltan, 1958: 38).

Resim 4.103. Beyşehir Eşrefioğlu Camii kuzey doğu görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 25)

Resim 4.104. Beyşehir Eşrefioğlu Camii doğu görünüşü (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 26)

Resim 4.105. Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nin harimdeki havuz ve aydınlık açıklığı (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 27)

Resim 4.106. Beyşehir Eşrefoğlu Camii iç mekân (Ögel, 1994: 12)

Resim 4.107. Beyşehir Eşrefoğlu Camii hariminin güncel hali (Özlem Duru arşivi)

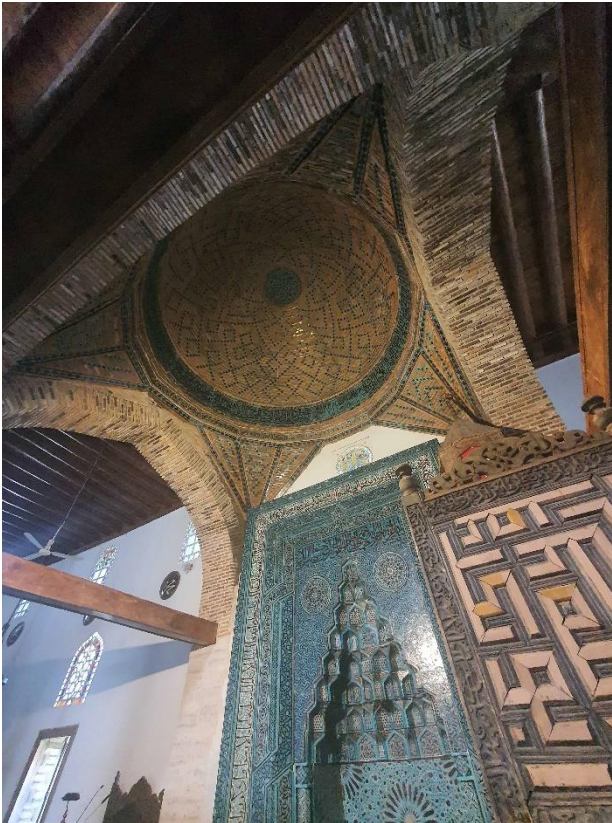
Resim 4.108. Beyşehir Eşrefoğlu Camii harimi (SALT Araştırma, T. C. Vakıflar Fotoğraf Arşivi, Ülgen Ailesi; URL: 28)

Resim 4.109. Beyşehir Eşrefoğlu Camii orta sahnı (SALT Araştırma, T. C. Vakıflar Fotoğraf Arşivi, Ülgen Ailesi; URL: 29)

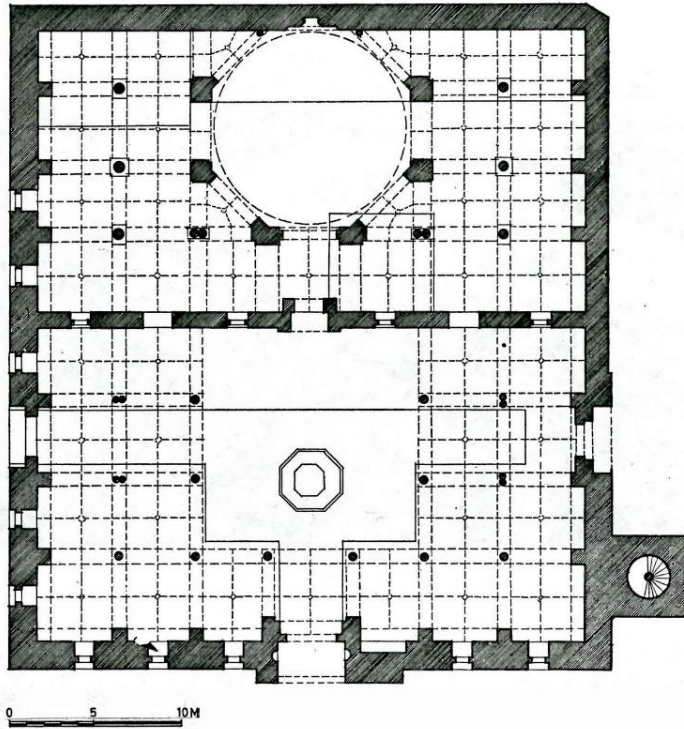
Resim 4.110. Beyşehir Eşrefoğlu Camii aydınlık açıklıklı birim (Özlem Duru arşivi)

Resim 4.111. Beyşehir Eşrefoğlu Camii mihrap önü mekânı (Özlem Duru arşivi)

Manisa Ulu Camii

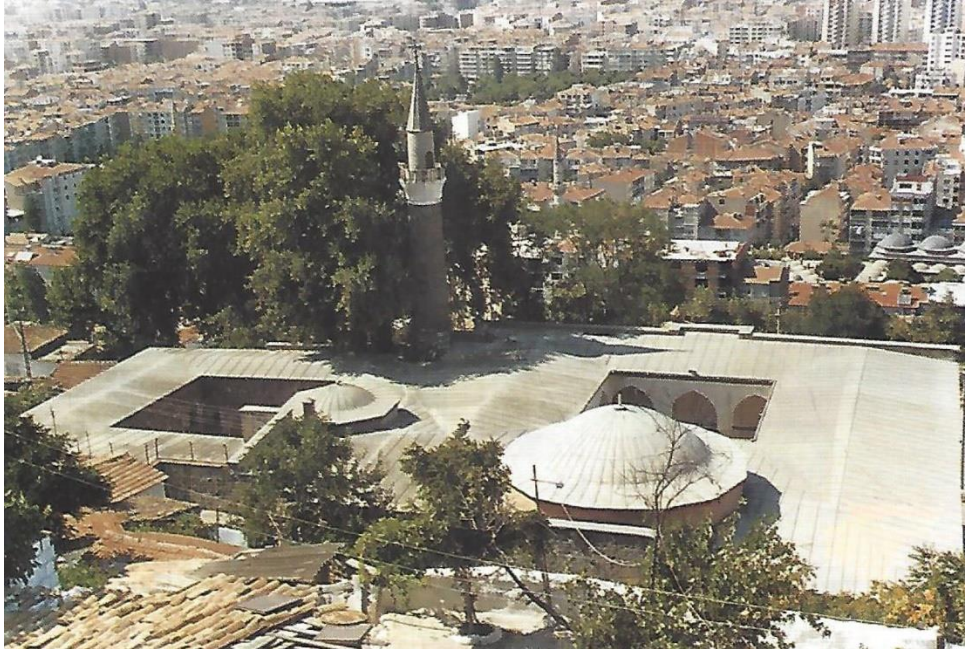
Beylikler Devri'nin en önemli eserlerinden biri olan Manisa Ulu Camii (Şekil 4.43.) Saruhanlıların merkezi Manisa'da 1366 yılında İshak Bey tarafından inşa ettirilmiştir (Yetkin, 1970: 161; Acun, 1985). Yapıyı 1366 yılına tarihlendiren araştırmacıların yanında 1374 (Kızıltan, 1958: 100) ve 1376 (Kuran, 1964: 48) yıllarına tarihlendiren araştırmacılar da mevcuttur. Avlu ile harimi bir planın iki yarısı gibi olan Manisa Ulu Camii (Acun, 1985), 10,8 metre çapındaki mihrap önü kubbesi ve aynı genişlikteki havuzlu avlusuyla önemli bir gelişim göstermiştir (Aslanapa, 1989: 209). Harimle doğrudan ilişkili inşa edilen iç avlu, Manisa Ulu Camii'nde İsa Bey Camii'ndeki gibi harimden ayrılmış, bağımsız revaklı avlu haline dönüşmüş olduğunu ileri süren araştırmacılar (Aslanapa, 1989: 210) olduğu gibi, bu iç avlunun revaklarını harimdeki sahnın devamı olarak gören araştırmacılar da vardır (Acun, 1985). Bu durumda tam olarak yapıdan bağımsız olarak düşünülemeyen avlu bir iç avlu niteliği taşır.

Şekil 4.43. Manisa Ulu Camii planı (Aslanapa, 1989: 209)

Manisa Ulu Camii'nin mimarı yapıyı başta orta avlulu yapmaya karar vermişse de gerek iklim koşulları gerek başka sebeplerden dolayı bu karardan vazgeçip avluyu harimden bağımsız bir hale getirmek için sütun aralarına duvar örmüştür (Acun, 1999: 39). Kubbesi

sekiz ayağa oturan bilinen ilk cami olan Manisa Ulu Camii'nin (Acun, 1999: 44) avlusunun doğu ve batı tarafı çift, kuzey tarafı tek revaklıdır. Harim avludan 10-15 cm daha yüksektir ve avlunun girişi ile mihrap ekseni üzerinde 3,5 metre çapında, sekizgen gövdeli, 60-70 cm yüksekliğinde havuz-şadırvan bulunur. Avlunun kuzey taçkapısı küçük bir eyvan niteliğindedir (Acun, 1985) ve caminin taç kapısı gibi düzenlenmiştir.

Resim 4.112. Manisa Ulu Camii ve Külliyesi (Acun, 1999: 52)

Resim 4.113. Manisa Ulu Camii iç avludan kuzeye bakış (Acun, 1999: 58)

Resim 4.114. Manisa Ulu Camii iç avlusu ve batı girişinin görünüşü (Acun, 1999: 57)

Resim 4.115. Manisa Ulu Camii iç avlusu ve doğu girişi (Acun, 1999: 57)

Resim 4.116. Manisa Ulu Camii harimi (Acun, 1999: 54)

4.3. Erken Osmanlı Devri

Osmanlılar Selçuklularla birlikte, Orta Asya'dan İran'a oradan da Ertuğrul Bey idaresinde Anadolu'da Söğüt'e yerleşmişlerdir. Ertuğrul Bey'in yerine geçen Osman Bey 1299'da devletleştirdiği beyliğe kendi adını vermiştir. 1326 yılında Orhan Bey Bursa'yı, 1331'de İznik'i Osmanlı sınırlarına katmıştır. Daha sonra I. Murad 1361'de Edirne'yi, ardından da Filibe, Sofya ve Selanik'i hakimiyeti altına almıştır. Nihayetinde Osmanlılar 14. yüzyılın sonunda bir imparatorluk haline gelmiştir. Yıldırım Beyazıd'ın 1402'de Timur'a yenilmesi sonucunda dağılmanın eşiğine gelen Osmanlı İmparatorluğu'nu Çelebi Sultan Mehmed yeniden eski gücüne kavuşturmuştur. Fatih Sultan Mehmed 1453 yılında İstanbul'u, 1461 yılında Trabzon'u, 1475 yılında Kırım'ı topraklara katmıştır. 1512-1520 yılları arasında hüküm süren Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde halifelik Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiş, doğuda çok önemli zaferler alınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman ile muhteşem çağını yaşayan Osmanlı İmparatorluğu 1699 yılına kadar toprak kaybetmemiştir (Aslanapa, 1989: 218).

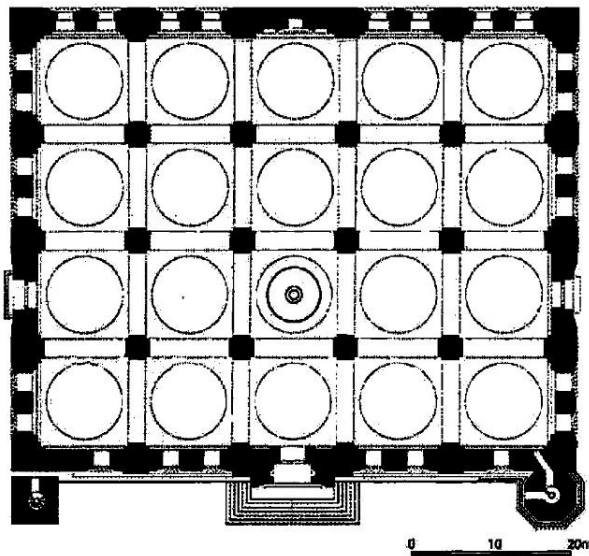
Erken Osmanlı mimarisi, 12. Yüzyıldan beri Doğu ve Orta Anadolu'da hem bölgesel hem Selçuklu gelenekleriyle ortaya çıkmış mimari anlayışa temellenir. Anadolu Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Müslümanlığı kabul eden yerel halk aracılığıyla bölgedeki yapı tekniklerinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu durum büyük çoğunlukta Müslümanlığı kabul eden yapı ustaları aracılığıyla olmuştur (Kuban, 2007: 58). Osman Bey ve Orhan Bey Dönemi'nde bu durumun sonucunu görmekteyiz. Örneğin almaşık duvar örgüsü yerel ustaların bildiği, bölgedeki yapılarda görülen bir duvar tekniğidir ve Erken Osmanlı yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu yerel yapım tekniklerinin yanında kubbeye geçişte Türklerin daha önce de bildiği Türk üçgeni, mukarnas ve trompun kullanılması Türklerin pratik olabilecek yerel teknikleri kullanmasının yanında kendi özgün mimari ve tekniklerini de koruduğunu bize göstermektedir (Kuban, 2007: 60).

Anadolu Türk mimarisi Anadolu Selçuklu Devleti sonrasında kesintiye uğramamış, Türklerle başlayan özgün İslam mimarisi bir yandan Orta Asya ve İran, diğer yandan Türklerin hakimiyeti altına aldığı diğer İslam topraklarından, bazen direkt bazen de yerel ustaların yorumuyla aşama aşama gelişerek Osmanlı üslubu oluşmuştur (Kuban, 2007: 61).

İlk devir Osmanlı mimarisindeki çok üniteli camiler Anadolu Selçuklu Devleti tarafından inşa edilen ulu camilerin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır (Kuran, 1964: 30). Anadolu Selçuklu ulu camilerinde caminin bir dış duvarı vardır ve iç mekân kolon veya ayaklarla bölünerek kubbe, tonoz, düz çatı ile örtülmüştür. Selçuklu ulu cami tipinin devamı olan eş birimli Osmanlı ulu camileri ise kubbeli birimlerin taş ayaklarla kemerler aracılığıyla bir araya gelmesiyle oluşur (Kuran, 1964: 46).

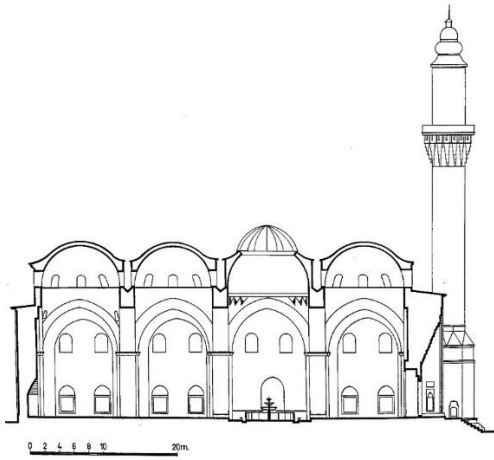
Bursa Ulu Camii

1402 Ankara savaşıdan sonra Timur Bursa şehrini de yağmalamış, Bursa Ulu Camii (Şekil 4.44.) dahil olmak üzere cami ve medreseleri tahrip etmiştir. Bu tahribattan sonra en büyük hasarı 1855 depreminde alan Bursa Ulu Camii Selçuklu Dönemi'ni Osmanlı'ya bağlayan çok önemli bir eserdir (Çelik, 1993). Yıldırım Beyazıd tarafından 1396-1400 tarihleri arasında inşa ettirilen Bursa Ulu Camii ile eş büyüklükte çok kubbeli ulu camilerin en klasik eseri ortaya çıkmıştır (Aslanapa, 1989: 225). Bursa Ulu Camii kible yönüne dik beş sahına, bu beş sahin da kible yönüne paralel olacak şekilde dörde bölünmüş ve yirmi eş bölüme ayrılmıştır. Ulu Camii'nin yaklaşık 9,6 metre çapındaki yirmi eşit kubbeden oluşan üst örtüsü sivri kemerlerle birbirine bağlanan 12 ayak ve duvarlara taşınır. Tüm bunlara ek olarak Ulu Camii 3797 metrekare taban alanına sahiptir ve Süleymaniye Camii'nden sonra bütün Osmanlı döneminin en büyük harimine sahiptir (Çelik, 1993).

Şekil 4.44. Bursa Ulu Camii'nin E. H. Ayverdi tarafından çizilen planı (Kuban, 2007: 138)

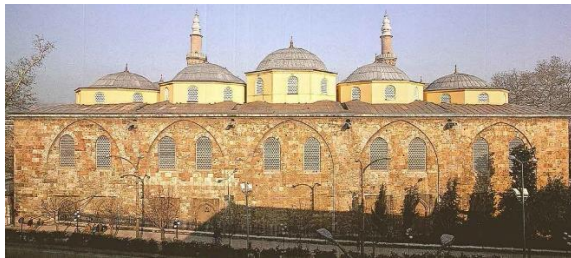
Bursa Ulu Camii'ne kuzey cephesinden orta sahına açılan cümle kapısına ek olarak kuzey taraftan ikinci bölümlere doğu ve batıdan açılan yan kapılarla da girilmektedir. Bursa Ulu Camii'nin bu giriş akslarının kesiştiği yerdeki kubbesi, yapının ilk halinde açıkken (Yetkin, 1970: 179; Kuran, 1964: 35) daha sonra camekanla kapatılmıştır ve bu kubbenin altında 16 köşeli bir havuz-şadırvan bulunur (Yetkin, 1970: 179; Gabriel, 2010: 32; Aslanapa, 1989: 225; Çelik, 1993). Yapının ilk halinde tepesi açık olarak tariflenen kubbenin yağmur suyunu altındaki havuzda topladığını ileri süren araştırmacılar da vardır (Kuran, 1964: 35).

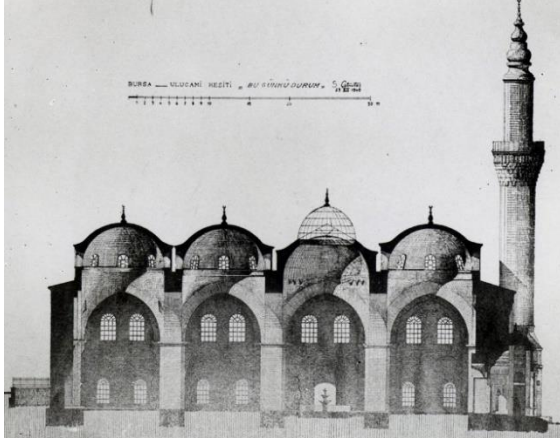
Şekil 4.45. Bursa Ulu Camii kesiti (Çelik, 1993)

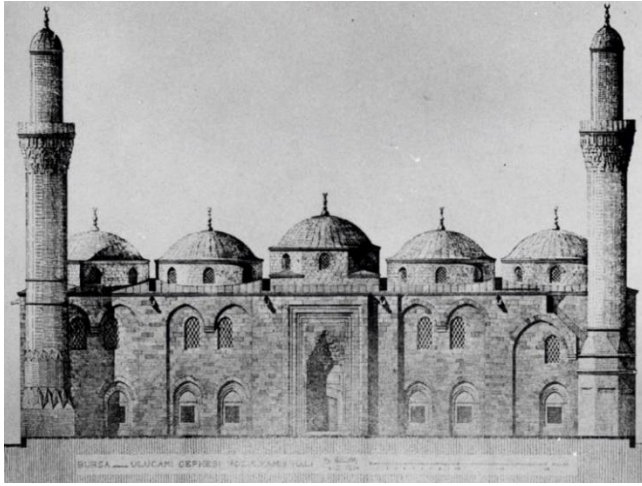
Resim 4.117. Bursa Ulu Camii üst örtü sistemi (Kuban, 2007: 133)

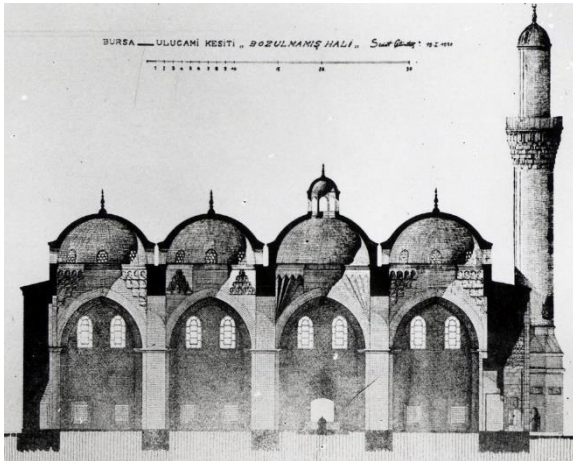
Resim 4.118. Bursa Ulu Camii güney cephesi (Kuban, 2007: 133)

Resim 4.119. Bursa Ulu Camii'nin 1949'daki halini gösteren bir kesit (SALT Araştırma, Sedat Çetintaş, Ülgen Ailesi arşivi; URL: 30)

Resim 4.120. Bursa Ulu Camii giriş cephesinin değişmeden önceki vaziyetini gösteren bir görünüş (SALT Araştırma, Sedat Çetintaş, Ülgen Ailesi arşivi; URL: 31)

Resim 4.121. Bursa Ulu Camii'nin değişmemiş halini gösteren bir kesit (SALT Araştırma, Sedat Çetintaş, Ülgen Ailesi arşivi; URL: 32)

Bir Türk inanışında, kışın suyun derinliklerinde yaşayan balıkların baharda ejder olup kanatlanıp uçtuğuna inanılırdı (Esin, 2001: 171) ve Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Bursa Ulu Camii'nin aydınlık fenerli kubbesinin altında, içinde çeşit çeşit balıkların yüzdüğü bir havuz bulunmaktaydı (Dağlı ve Kahraman, 2008: 13). Fakat abdest suyunun direkt olarak bu havuzdan değil farklı bir kanaldan geldiği düşünülmektedir, çünkü içinde balık yaşayan durgun bir sudan abdest almak, abdestin gerekliliklerine uygun değildir.

Çelik'in aktardığında göre Evliya Çelebi havuzun üstünde sarı prinç telden bir kubbe örüldüğünü belirtir. Günümüzde bu kısım kubbe biçimli bir camekan ile örtülüdür fakat hem günümüzdeki örtünün hem de Evliya Çelebi'nin bahsettiği örtünün yapının ilk halinden kalmadığı düşünülmektedir. Bu kubbenin cami ilk yapıldığında Edirne Eski Camii'nin orta sahnında kuzeyden birinci kubbede olduğu gibi fenerli bir kubbe olduğu düşünülmektedir ki Bursa Ulu Camii'nin tüm kubbe kasnaklarında pencere varken bu kubbede yoktur. Çünkü aydınlık fenerinin pencere görevini üstlendiği düşünülmektedir (Çelik, 1993).

Resim 4.122. Bursa Ulu Camii orta sahından mihraba bakış

Resim 4.123. Bursa Ulu Camii aydınlık açıklıklı üst örtü

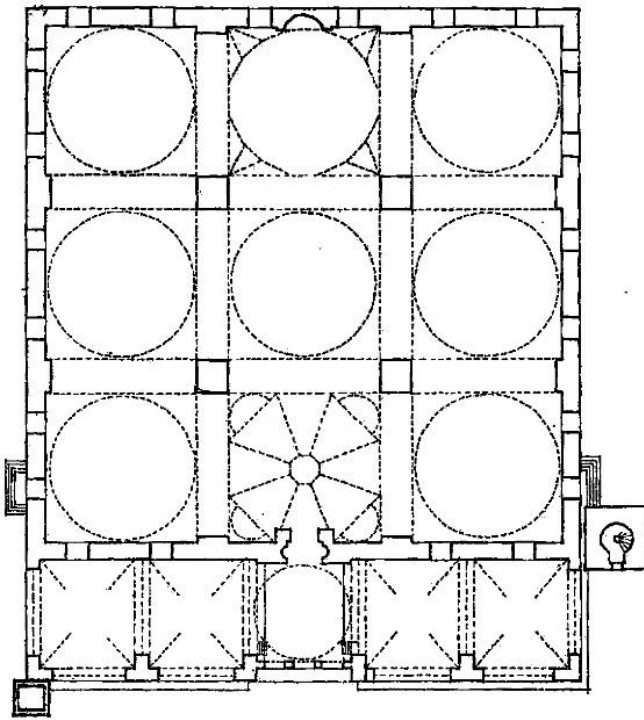

Resim 4.124. Bursa Ulu Camii havuz-şadırvan ve aydınlık açıklıklı üst örtü

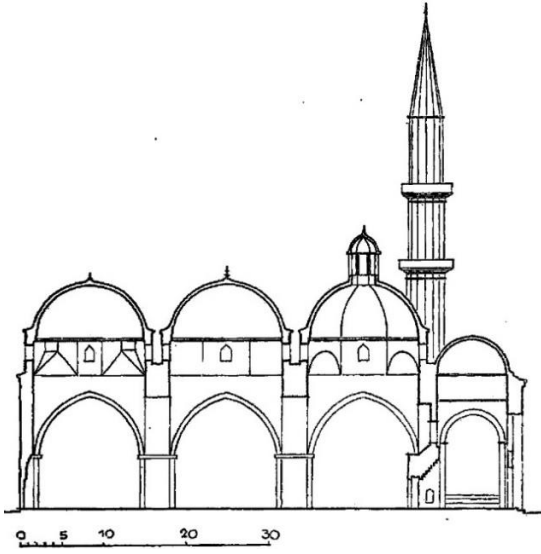
Edirne Eski Camii

Anadolu Selçuklu ulu cami plan tipinin son ve en gelişmiş aşaması olan (Karamağaralı, 2006) Edirne Eski Camii'nin (Şekil 4.46) inşasına Emir Süleyman Çelebi tarafından 1403 yılında başlanmış, Çelebi Sultan Mehmed tarafından (Kuran, 1964: 39) 1414'te tamamlanmıştır (Aslanapa, 1989: 231; Kuran, 1964: 39). Orta sahnındaki kubbeleri diğerlerinden daha yüksek olan (Kuran, 1964: 39) 9 kubbeli caminin orta sahnındaki girişe denk gelen kubbe de aydınlık feneri bulunur (Aslanapa, 1989: 232; Kuran, 1964: 39) ve bu aydınlık fenerinin altında havuz-şadırvan vardır (Akın, 1995).

Edirne Eski Camii'ndeki aydınlık fenerli kubbenin sonradan kapatılmadığı ve yapının ilk halinde de aydınlık fenerli olduğu düşünülmektedir (Karamağaralı, 2006). Aydınlık fenerli bu kubbe diğer kubbelerden farklı olarak sekiz dilimli inşa edilmiştir ve doğu, batı, kuzey girişlerinin kesişim aksında bulunmaktadır. Tüm bu veriler ışığında avlunun hatırasını yaşatan havuzlu, aydınlık fenerli kısmın kuzey girişten ilk birim olduğuna ulaşabiliriz (Kuran, 1964: 39, 40). Edirne Eski Camii'nde havuzlu aydınlık fenerli kısmın yapının merkezinde değil de hemen girişten ilk birime yerleştirilmesinde harimin bütünlüğünü bölmeme arzusu vardır (Kuran, 1964: 42).

Şekil 4.46. Edirne Eski Camii planı (Kızıltan, 1958: 122)

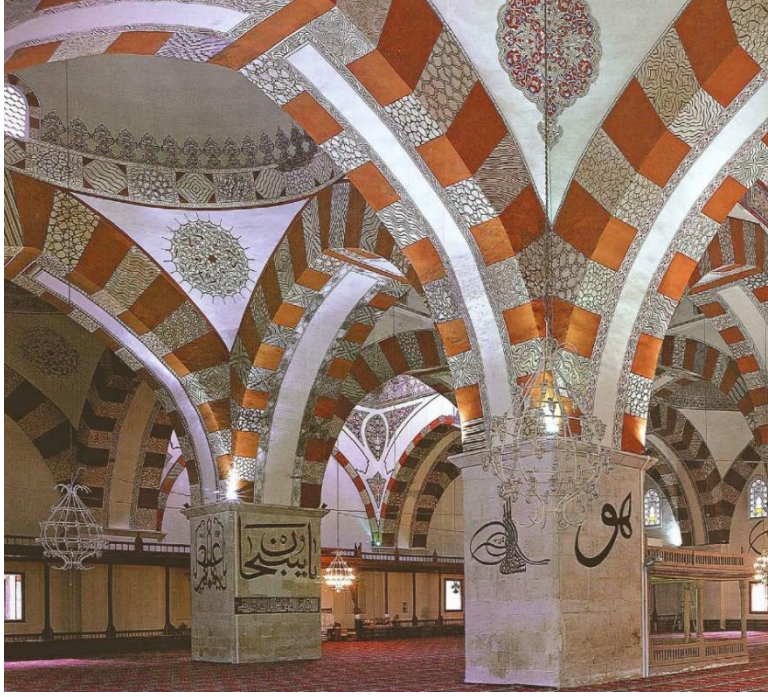
Şekil 4.47. Edirne Eski Camii kesiti (Kızıltan, 1958: 122)

Resim 4.125. Edirne Eski Camii kuzey doğu görünüş

Resim 4.126. Edirne Eski Camii görünüş (Kuban, 2007: 139)

Resim 4.127. Edirne Eski Camii harim (Kuban, 2007: 140)

Zaviyeli camiler

Zaviyeli, çift odaklı ya da eyvanlı olarak adlandırılan camiler, Beylikler Devri'nde, özellikle Osmanlılarda en yaygın cami tipidir (Öney, 1989: 13; Kuban, 2007: 83). Selçuklu devri kapalı avlulu medreselerini anımsatan (Öney, 1989: 13; Ağır, 1992) tören ile ibadeti birleştiren bu camilerde (Kuban, 2007: 83) dervişler barınır, din dersleri verilir ve ibadet edilirdi (Öney, 1989: 13). Zaviyeli camilerin ortak kullanım alanlarında tarikat üyeleri toplantı, ayin ya da ibadet yapardı. Burada şeyhin makamı ve ayin yapılan alanın farklılaşması gerekliliğinden mekânlar kubbeli mekân ve eyvanlardan oluşurdu. Diğer beyliklerde ulu camiler yapılıyorken en güçlü beyliklerden biri olan Osmanlılarda zaviyelerin yoğun şekilde yapılıyor olması Osmanlı'da tarikatlerin öneminin ortaya koymaktadır. Bu zaviyeler cami olarak inşa edilmese de tarikatler ibadeti kabul ettikleri için namaz kılınacak bir bölüm de mevcuttur (Kuban, 2007: 80). Birkaç fonksiyonu bünyesinde bulunduran zaviyeli camiler (Öney, 1989: 13) genellikle Anadolu'da Selçuklu sonrası siyasi birliğin henüz sağlanmadığı zamanlarda etkili olan tarikatler tarafından inşa ettirilmiştir (Akın, 1991). Bu tarikatler merkezi yönetime çok da bağlı olmayan Türkmenlerin kontrol edilebilmesi için önem taşımaktaydı. Orta Asya kültür ve geleneklerini hala yaşatan bu Türkmenlerin kullanacağı camilerin çift odaklı olmasında bu durumun da etkisi vardır.

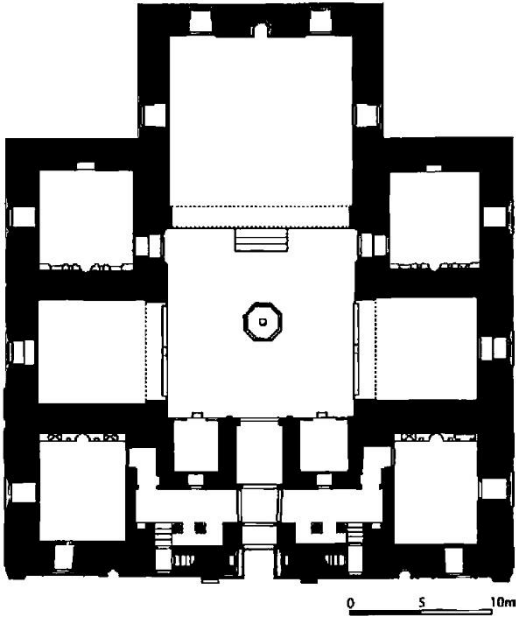
Bunlardan en önemlisi harime ek olarak Anadolu öncesindeki bir ve beraber olma içgüdüsüne dayanarak toplanma mekânlarının organize edilmesidir. Bu mekân Asya'ya özgü eyvanlı merkezi mekândan izler taşır (Akın, 1991). İslamiyet öncesinde halkın ileri gelenleri için toplanılan, bölgedeki sorunların konuşulduğu meclis gibi bir yapı, otağ mutlaka vardır. Bu zaviyeli camiler de bu işlevi üstleniyor olması muhtemeldir.

Erken Osmanlı Dönemi'nde zaviyeli camilerin önem kazanmasının temel nedeni Orta Asya'dan göç yolları aracılığıyla gelen Türkmenlerin fazla bozulmamış İslam öncesi geleneklerini yaşatmasıdır (Kuban, 2007: 75). Geç Osmanlı kaynakları, bütün zaviyeli camileri, kitabe ve vakfiye kayıtlarında zaviye olarak geçmesine rağmen, cami olarak adlandırmıştır çünkü o dönemde artık cami olarak kullanılmaktaydılar (Kuban, 2007: 77). Zaviyeli camilerin, aslında tarikatlerin gözden düşmesi II. Beyazıd'a 1492 yılında Arnavutluk'ta Kalenderi dervişi kıyafeti giymiş birinin suikast girişimi sonrasında olmuştur. Merkezi yönetimin de güçlenmesiyle Anadolu tarikatleri dışlanmıştı. Fatih Dönemi'nden önce zaviye adı altında 70'ten fazla yapı vardı (Kuban, 2007: 80).

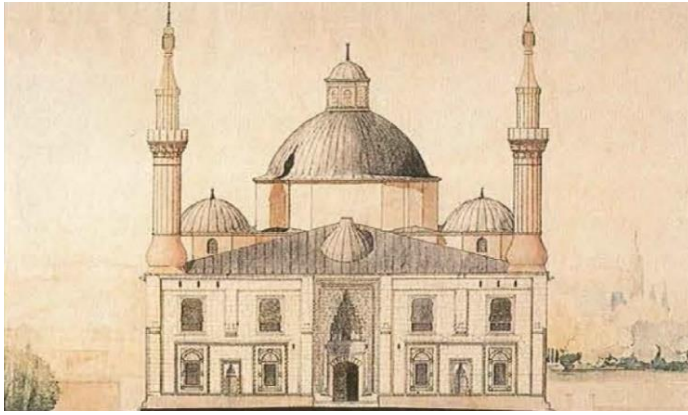
Kökünü medreselere dayandırılan günümüzde zaviyeli cami olarak adlandırılan bu eserlerin cami olarak tanımlanması konusunda fikir ayrılıklarının olması ve havuzun zaviye kısmında yer alması bu yapıları farklı bir çerçevede değerlendirme gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle zaviyeli camilerden sadece Bursa Yeşil Cami şekil ve resimlerle desteklenerek incelenmiş, diğerleri hakkında kısa bilgiler verip bölüm sonlandırılmıştır.

Bursa Yeşil Camii (İmaret-Zaviye)

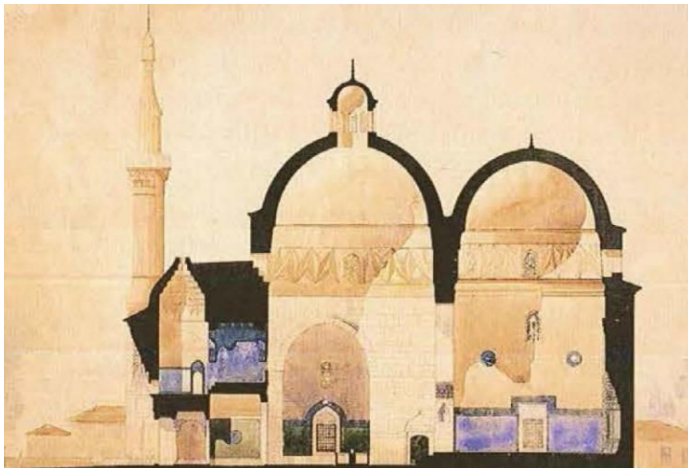
Erken Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen imaret-zaviye yapılarından en ünlüsü, özellikle çinileriyle, I. Mehmed'in 1413-1421 yılları arasında yaptırdığı Yeşil İmaret-Zaviye'dir (Kuban, 2007: 96). Plan olarak Yıldırım Camii'ne benzeyen, 1424 yılında II. Sultan Murad devrinde tamamlanan Bursa Yeşil Camii (Şekil 4.48.) Çelebi Sultan Mehmed tarafından Hacı İvaz'a yaptırılmıştır (Aslanapa, 1989: 228; Kuran, 1964: 75). 13 metre çapında 25 metre yükseklikteki ortasında aydınlık feneri bulunan kubbenin altında, alçakta kalan zeminde şadırvanlı havuz bulunmaktadır (Aslanapa, 1989: 228; Gabriel, 2010: 81). Yapının ilk halinde bu kubbede bulunan aydınlık fenerinin olmadığı, üstü açık olan kubbeye sonradan eklendiği bellidir (Kuran, 1964: 75).

Şekil 4.48. Bursa Yeşil Camii planı (Kuban, 2007: 98)

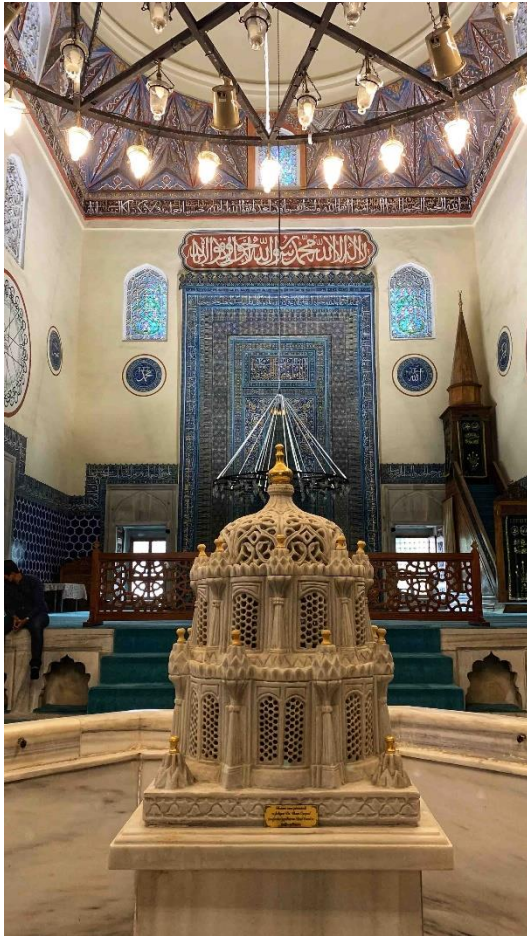
Resim 4.128. Bursa Yeşil Camii S. Çetintaş'ın çizdiği ön görünüş (Kuban, 2007: 97)

Resim 4.129. Bursa Yeşil Camii S. Çetintaş'ın çizdiği kesit (Kuban, 2007, 97)

Resim 4.130. Bursa Yeşil Camii havuzu

Resim 4.131. Bursa Yeşil Camii havuz fiskiyesi

Bursa Orhan Gazi Camii (İmaret-Zaviye)

Bursa Orhan Gazi Camii 1339-1340 yıllarında Osmanoğlu Orhan Bey tarafından inşa ettirilmiştir (Kızıltan, 1958: 113; Kuran, 1964: 67; Kuban, 2007: 83). 1413 yılında Karamanoğulları tarafından yakılmış, 1417 yılında Çelebi Sultan Mehmed'in emriyle Beyazıd Paşa tarafından onarılmıştır (Kuran, 1964: 67; Kuban, 2007: 84). 1855 depreminde tekrar hasar alan yapı 19. yüzyılın ikinci yarısında tekrardan kapsamlı bir onarım geçirmiştir (Kuran, 1964: 67). Bu caminin de orijinal halinde kubbesinde aydınlık açıklığı ve altında şadırvan olduğu düşünülmektedir (Kuran, 1964: 67).

Hüdavendigâr Camii (İmaret-Zaviye)

Hüdavendigâr Camii Murad Hüdavendigâr tarafından 1366-1385 tarihleri arasında üst katında medrese olmak üzere iki katlı inşa edilmiştir (Aslanapa, 1989: 223; Kuran, 1964: 71; Gabriel, 2010: 58) ve üst katında medrese yapılması açısından Osmanlı mimarisinde tek örnektir (Kuban, 2007: 86, 87). Ortası açık kubbenin altında 19. yüzyılda yenilenmiş şadırvan vardır (Aslanapa, 1989: 223; Kuran, 1964: 72). 1855 depreminde yıkılan kubbenin aydınlık açıklığı Kuran'ın aktardığı dönemde camla örtülüydü (Kuran, 1964: 72). Camla kapatılmış aydınlık fenerli kısmın yapının ilk halinde açık olduğu düşünülmektedir (Gabriel, 2010: 58).

Kütahya Yakup Çelebi Camii (İmaret-Zaviye)

Kütahya Yakup Çelebi İmareti-Camii Germiyanogullarından Yakup Çelebi tarafından 1411 yılında yaptırılmıştır. Orta birimin tepesinde aydınlık fenerli kubbe ve onun altında sekizgen bir havuz ve havuzun içinde estetik bir şadırvan yer alır (Kızıltan, 1958: 84).

Amasya Bayezid Paşa Camii (İmaret-Zaviye)

Amasya Bayezid Paşa Camii 1414 yılında tamamlanmıştır (Kuban, 2007: 108). İmaret-zaviye yapı türünü, gerek planı gerekse vakfiyesi ile tümüyle yansıtmaktadır (Kuban, 2007: 109). Yapının vakfiyesinde çalışanlar imam, müezzin, hafızlar, aşçı, ekmekçi, nakib, kağıcı şeklinde sıralanmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere yapı ibadet mekânı olmasının yanında farklı işlevlere de sahiptir. İbadet için ayrılan mescit eyvanı yaklaşık 55 metrekaredir ve 40-

50 kişilik bir cemaat ancak ibadet eder. İbadet mekânından daha büyük olan kubbeli ve fenerli orta mekânın ortasında şadırvan vardır. Bu orta mekân ve mescit eyvanı dışında diğer birimler birbirinden bağımsız kubbeli mekânlardır (Kuban, 2007: 110).

Bursa Muradiye Camii (II. Murad Camii) (İmaret-Zaviye)

Bursa Muradiye Camii inşaatı 1425 yılında başlamış 1426 tarihinde tamamlanmıştır (Kuran, 1964: 84). Bursa II. Murad İmareti'nin ilk halinde merkezde aydınlık fenerli kubbe ve altında şadırvan vardır (Kuban, 2007: 122; Gabriel, 2010: 108).

Edirne Beylerbeyi Camii (İmaret-Zaviye)

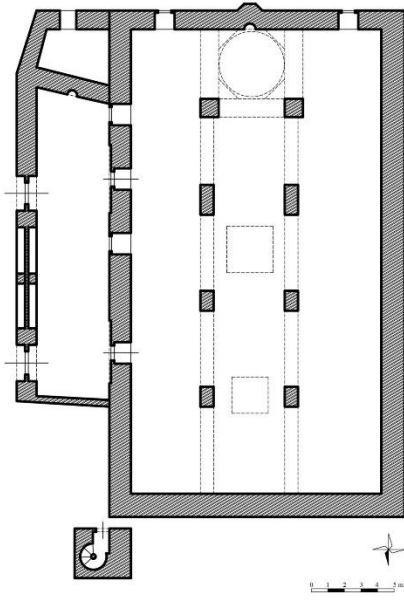
Edirne Beylerbeyi Camii Beylerbeyi Yusuf Paşa tarafından 1429 yılında yaptırılmıştır. Ters T planlı caminin kubbesi aydınlık fenerlidir (Aslanapa, 1989: 233; Kuban, 2007: 117). Yapının özgün planında revaktan merkezi şadırvanlı bölüme geçilir ve bu bölümün üstü aydınlık fenerlidir. Şadırvanlı birimin güneyindeki harim 75 santimetre daha yüksektir (Kuban, 2007: 119).

5. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma kapsamında 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde mimari öge olarak havuz-şadırvan varlığı detaylıca incelenmiştir. Bursa Ulu Camii ve Manisa Ulu Camii örneklerinde olduğu gibi günümüze ulaşmış havuz-şadırvanlar mevcut olsa da bunların birçoğu tahribata açık olduğu için ya yok olmuştur ya da üzeri döşeme döşeme ile kapatılmıştır. Günümüzde mevcut olarak havuz-şadırvan bulunan Bursa Ulu Camii ve Manisa Ulu Camii'ne ek olarak; kalıntılar, arkeolojik veriler, restitüsyonlar, plan tipolojileri ve diğer verilere dayanarak çalışmamız kapsamına giren Elazığ Harput Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Kayseri Ulu Camii, Kayseri Kölük Camii, Erzurum Ulu Camii, Malatya Ulu Camii, Niğde Alâeddin (Ulu) Camii, Divriği Ulu Camii, Kayseri Hunad Hatun Camii, Tokat Niksar Ulu Camii, Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii, Antalya Yivli Minare Camii, Amasya Gök Medrese (Torumtay) Camii, Sahip Ata Camii, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, ve Edirne Eski Camii'nin ilk halinde, harimde havuz-şadırvan varlığı tespit edilmiştir. Bu camilerle benzer mimari özelliklere sahip Bayburt Ulu Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Afyonkarahisar Ulu Camii, Develi Ulu Camii ve Birgi Ulu Camii için havuz-şadırvan varlığına dair bir bilgi literatürde bulunmamaktadır. Bu nedenle değerlendirme kısmında önce bu yapılar incelenecek ve daha sonra dördüncü bölümde incelenen yapılarla birlikte bu yapılar bir çizelge haline getirilip değerlendirme kısmı sonlandırılacaktır.

Bayburt Ulu Camii

13. yüzyılın başına tarihlendirilen Bayburt Ulu Camii (Şekil 5.1.) 1969-1970 yılında aslına sadık kalınarak geniş çapta bir onarım geçirmiştir (Arslan, 2017). Yıkılan kâgir mihrap önü kubbesinin yerine yapılan kırlangıç kubbe (Akın, 1991) ve aynı aksta ilki ortada ikincisi kuzeyde iki adet kare açıklığa sahiptir. Bu açıklıklardan kırlangıç kubbeli olanın, yani kuzeydekinin sonradan eklendiği düşünülmektedir (Arslan, 2017). Mihrap önü kubbeli ve aydınlık açıklıklı Anadolu Selçuklu plan tipine uygun olan caminin orta sahnın ortasında bulunan aydınlık açıklıklı birimde havuz-şadırvan varlığı ihtimal dahilindedir.

Şekil 5.1. Bayburt Ulu Camii planı (Arslan, 2017)

Resim 5.1. Bayburt Ulu Camii (Arslan, 2017)

Resim 5.2. Bayburt Ulu Camii kuzey cephesi (Arslan, 2017)

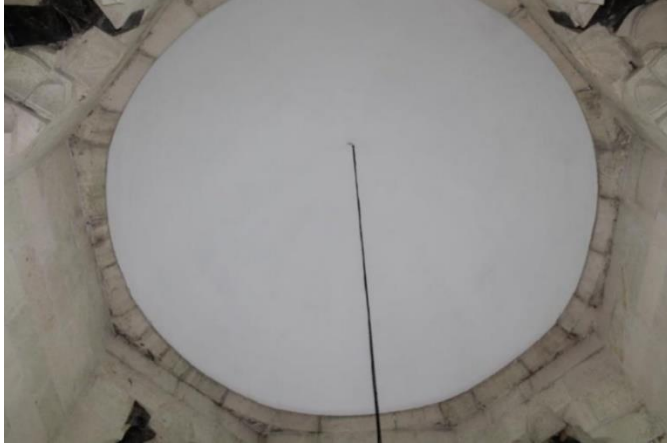
Resim 5.3. Bayburt Ulu Camii doğu cephesindeki son cemaat yeri (Arslan, 2017)

Resim 5.4. Bayburt Ulu Camii orta sahnı (Arslan, 2017)

Resim 5.5. Bayburt Ulu Camii aydınlık açıklıklı birim (Arslan, 2017)

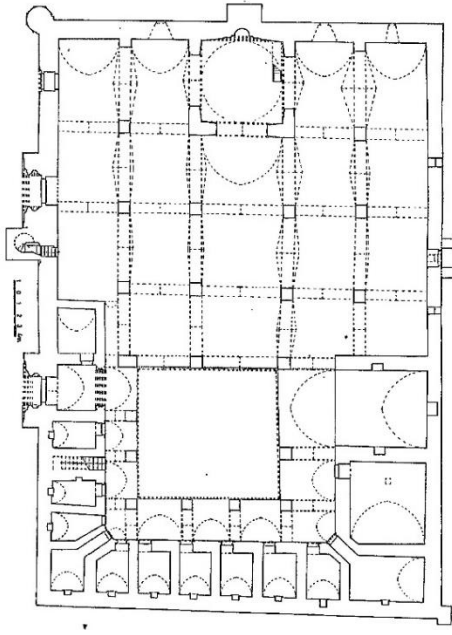
Resim 5.6. Bayburt Ulu Camii mihrap öñü kubbesi (Arslan, 2017)

Kayseri Hacı Kılıç Camii

1249-1250 yıllarında Ebûl-kasım tarafından inşa ettirilen Hacı Kılıç Camii'nin (Şekil 5.2.) orta sahnı mihrap öñü kubbesiyle vurguludur. Yarısı yok olan cami ile günümüzde yok olan kısımdaki medrese ortak bir avluya sahiptir (Aslanapa, 1989: 127; Çakmakoglu Kuru, 1993; Kuban, 2002ğ: 138; Öney, 1966). Medrese bir bakıma caminin revaklı avlusu haline gelmiştir. Üç büyük kemerle camiden avluya etkili bir geçişin olması, medresenin güneyinde avlu revakı ve medrese odalarının olmayışı bu durumu desteklemiştir (Sözen, 1970: 119). Aydınlık açıklığına dair bir iz bulunamamış olması camiye bitişik olan medresedeki avlusunun bu ihtiyacı karşılıyor olmasından olabilir (Öney, 1966) fakat cami büyük olasılıkla mihraba dik 5, paralel 6 saından ve ortasında bir aydınlığı bulunan bir camiydi (Kuban, 2002ğ: 138). Kayseri Hacı Kılıç Camii Kuban'ın ileri sürdüğü planla inşa edildiyse, ortasındaki aydınlık açıklıklı kubbenin altında bir havuz-şadırvan olması muhtemeldir.

Resim 5.7. Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Medresesi üstten görünüş (Arslan, 2017)

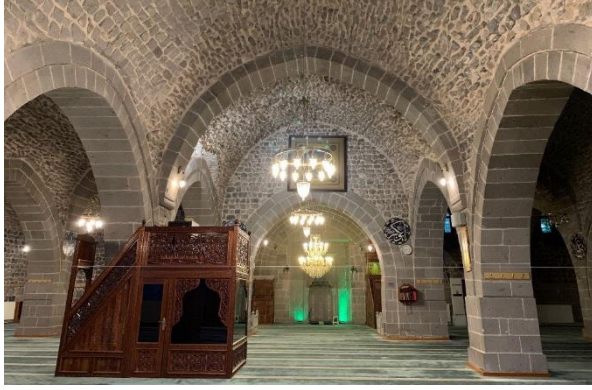
Şekil 5.2. Hacı Kılıç Camii ve Medresesi planı (Çakmakoğlu Kuru, 1993)

Resim 5.8. Hacı Kılıç Camii ve Medresesi doğu cephesi

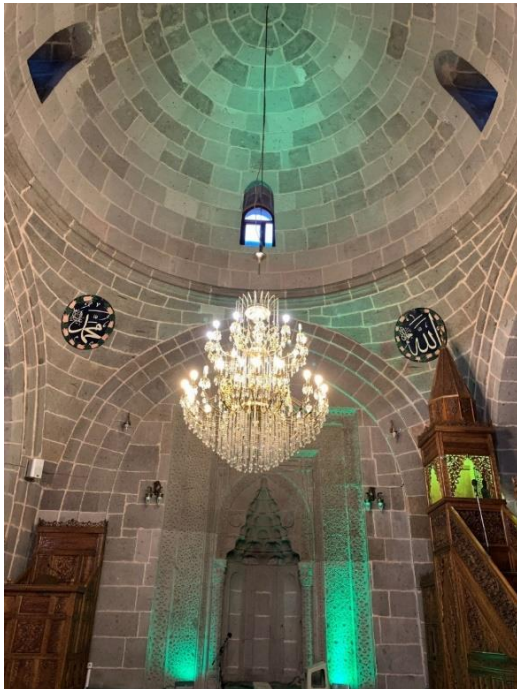
Resim 5.9. Hacı Kılıç Camii ve Medresesi batı cephesi

Resim 5.10. Kayseri Hacı Kılıç Camii harim

Resim 5.11. Kayseri Hacı Kılıç Camii mihrap önü mekânı

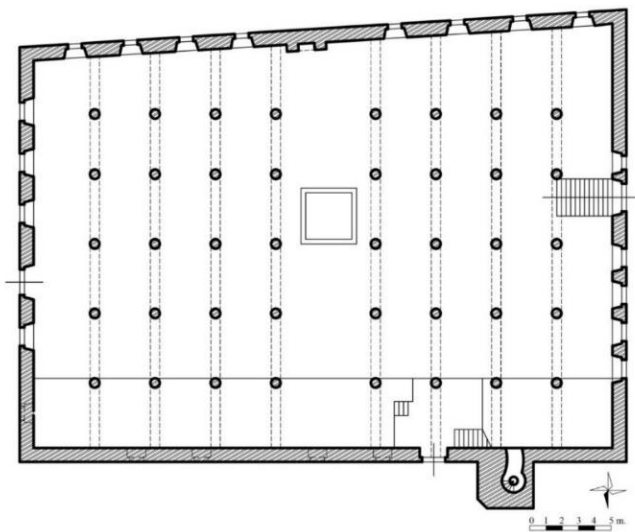
Resim 5.12. Kayseri Hacı Kılıç Camii mihrap ve mihrap önü kubbesi

Resim 5.13. Kayseri Hacı Kılıç Camii kuzey cephesi ve medrese ile ortak olan avlu (Arslan, 2017)

Afyonkarahisar Ulu Camii

1272-1273 yıllarına tarihlendirilen Afyonkarahisar Ulu Camii'nin (Arslan, 2017) 1947 onarımından önce harimin merkezinde aydınlık feneri mevcuttu ve 1947 onarımında bu kısım kapatıldı (Uysal, 1994: 237, 238). Afyonkarahisar Ulu Camii'nin (Şekil 5.3.) giriş aksına denk gelen bu aydınlık açıklığının altında, caminin avlusunun da olmaması göz önünde bulundurularak, bir havuz-şadırvan olması ihtimalini akla getirmektedir. Benzer plan tipinde inşa edilen yapılarda olduğu gibi orta sahnın diğer sahınlara göre geniş ve vurgulu olması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

Şekil 5.3. Afyonkarahisar Ulu Camii planı (Arslan, 2017)

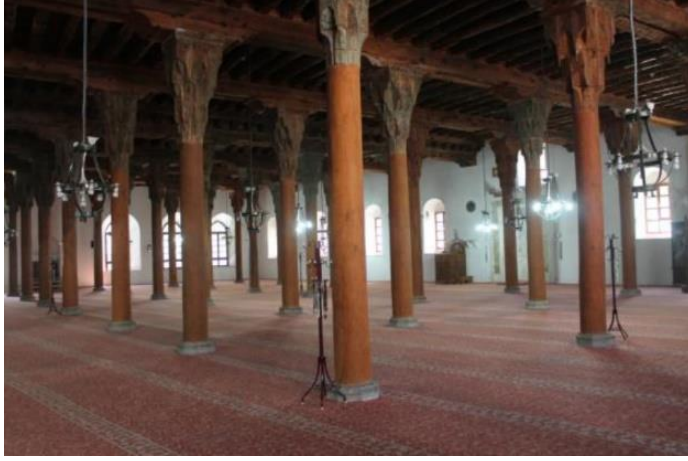
Resim 5.14. Afyonkarahisar Ulu Camii dış cephesi (SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL: 33)

Resim 5.15. Afyonkarahisar Ulu Camii (Arslan, 2017)

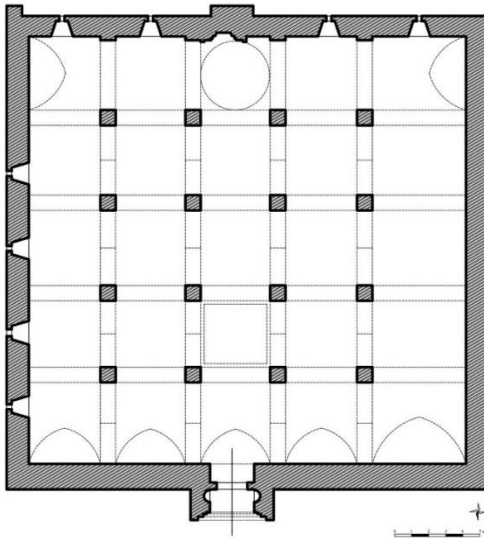
Resim 5.16. Afyonkarahisar Ulu Camii doğu cephesi (Arslan, 2017)

Resim 5.17. Afyonkarahisar Ulu Camii harimi (Arslan, 2017)

Develi Ulu Camii

Göçer Arslan ile hanımı Sivasti Hatun tarafından 1281 yılında inşa ettirilen (Aslanapa, 1989: 129) Develi Ulu Camii'nin (Şekil 5.4.) orta sahnı, mihrap önü kubbesi, aydınlık fenerli kubbesi ve portal ile belirginleştirilmiştir (Aslanapa, 1989: 129; Tahsin ve Akok, 1955). Bu aydınlık fenerli kısmın yapının ilk halinde açık olduğu ve daha sonra kapatıldığı düşünülmektedir (Şahin, 2004). Harimin orta sahnı üzerinde, girişin batısındaki ilk ayağın bitişiğinde bir 18. Yüzyıl eklentisi çeşme bulunur (Arslan, 2017). Cami klasik Anadolu Selçuklu plan tipinin birçok özelliğine sahip olması nedeniyle aydınlık fenerli kubbesinin altında havuz-şadırvan olması yüksek bir ihtimaldir ve yapı yerinde incelendiğinde yöre halkı bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Şekil 5.4. Kayseri Develi Ulu Camii planı (Arslan, 2017)

Resim 5.18. Kayseri Develi Ulu Camii kuzey cephesi

Resim 5.19. Kayseri Develi Ulu Camii kuzey batı cephesi

Resim 5.20. Kayseri Develi Ulu Camii güney batı cephesi

Resim 5.21. Kayseri Develi Ulu Camii girişten mihraba bakış

Resim 5.22. Kayseri Develi Ulu Camii mihrap ve mihrap önü kubbesi

Resim 5.23. Kayseri Develi Ulu Camii mihrap öñü kubbesi

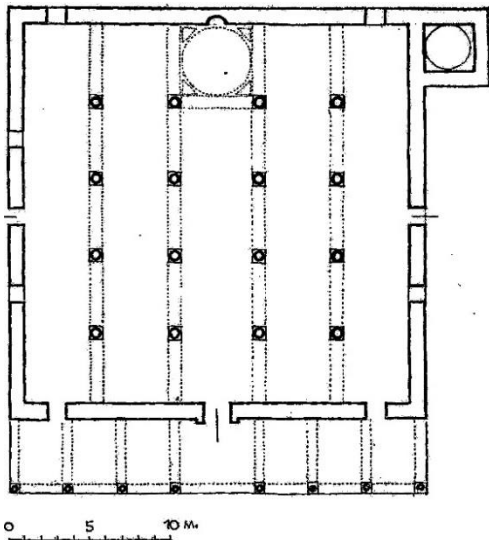
Resim 5.24. Kayseri Develi Ulu Camii mihrap öñü mekânından girişe bakış

Resim 5.25. Kayseri Develi Ulu Camii aydınlık açıklıklı birimin üst örtüsü

Birgi Ulu Camii

Birgi Ulu Camii (Şekil 5.5.) Aydınoğulları tarafından 1312 yılında Ermenek'te inşa edilmiştir (Kızıltan, 1958: 96). Mihrap önü kubbesinin oluşu, orta sahnın diğer sahnalara göre geniş ve yüksek tutulmuş olması ve kuzey, doğu, batı cephelerinin orta biriminden giriş olması bu girişlerden geçen aksın kesiştiği yerde aydınlık açıklığı ve havuz olabileceğini gösterir. Klasikleşen bu plan tipinde inşa edilen diğer camilerle de karşılaştırıldığında, aydınlık açıklıklı birim ve havuzun tahribata açık olduğunu da göz önünde bulundurursak bu ihtimal üzerinde durmak gerekir.

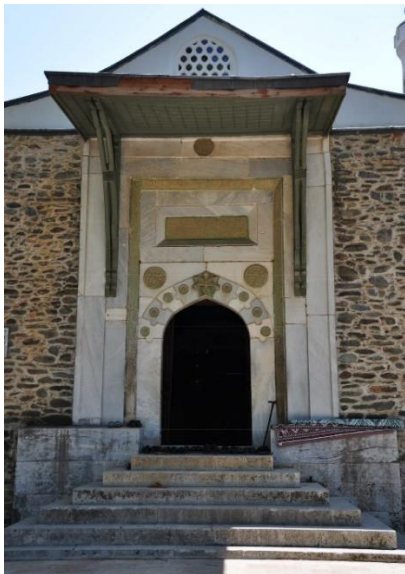
Şekil 5.5. Birgi Ulu Camii planı (Kızıltan, 1958: 96)

Resim 5.26. Birgi Ulu Camii kuzey cephesi (Cengiz, 2013)

Resim 5.27. Birgi Ulu Camii doğu cephesi (Cengiz, 2013)

Resim 5.28. Birgi Ulu Camii kuzey taçkapısı (Cengiz, 2013)

Resim 5.29. Birgi Ulu Camii orta sahn (Cengiz, 2013)

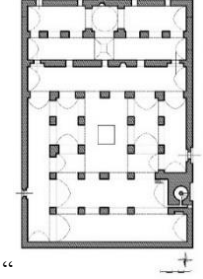
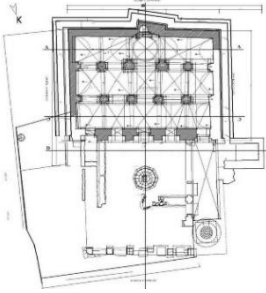
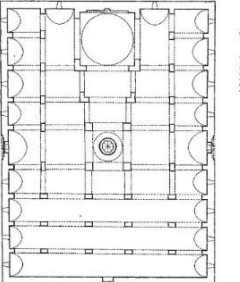
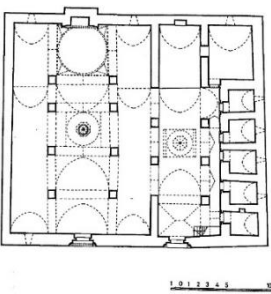
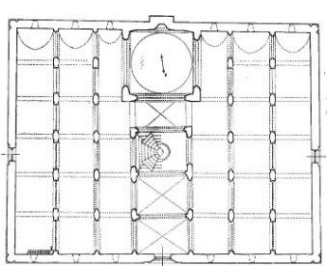

Resim 5.30. Birgi Ulu Camii orta sahnın ahşap üst örtüsü (Cengiz, 2013)

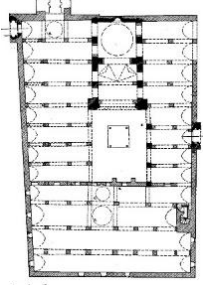
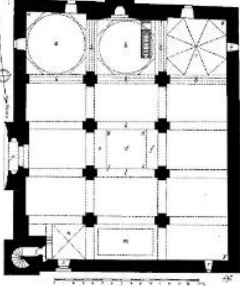
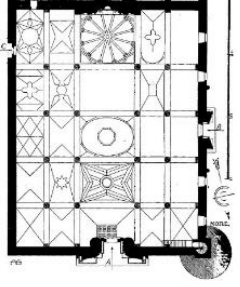
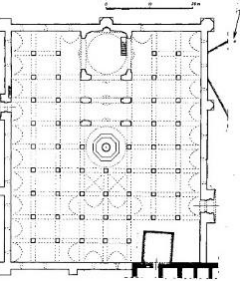
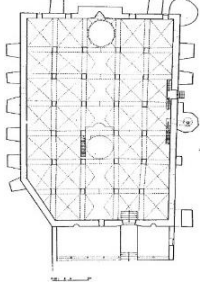

Resim 5.31. Birgi Ulu Camii mihrap önü kubbesi (Cengiz, 2013)

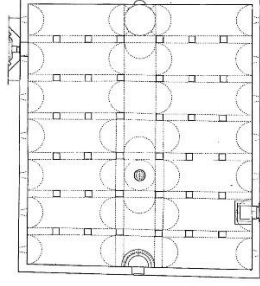
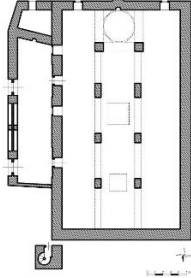
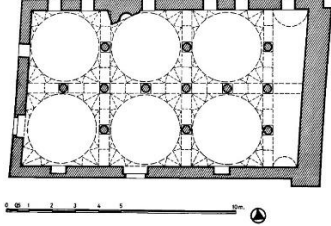
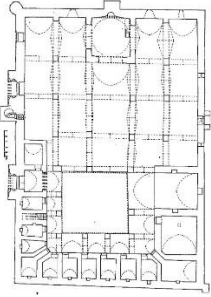
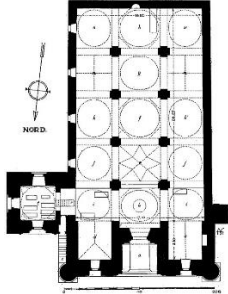
Çizelge 5.1. 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde su elemanın varlığı ve konumunu gösteren çizelge

Caminin Adı	Plan	Dönem (İnşa Tarihi)	Su Elemanının Varlığı	Su Elemanının Konumu
Elazığ Harput Ulu Camii		Artuklu (1146)	Kalıntısı Mevcut	İç Avlu
Bitlis Ulu Camii		Dilmaçoğulları (11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başı)	Arkeolojik Kalıntısı Bulundu	İç Avlu
Kayseri Ulu Camii		Danişmendli (1205)	Literatürde Geçiyor	Harim
Kayseri Kölük Camii		Danişmendli (12. yüzyıl ilk yarısı)	Arkeolojik Kalıntısı Bulundu	Harim
Erzurum Ulu Camii		Saltukoğulları (1179-1180)	Literatürde Geçiyor	Harim

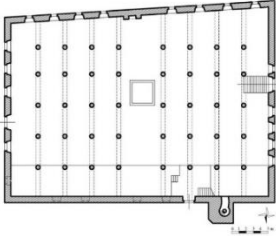
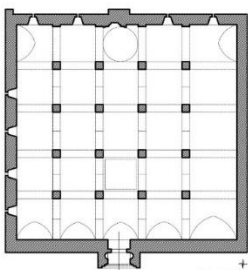
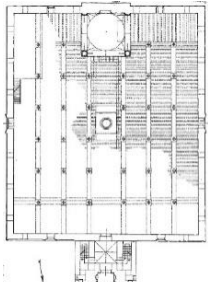
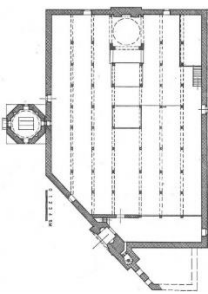
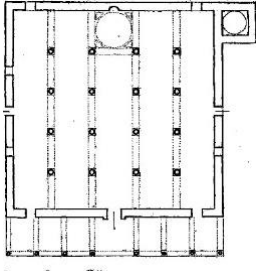
Çizelge 5.1. (devam) 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde su elemanın varlığı ve konumunu gösteren çizelge

Caminin Adı	Plan	Dönem (İnşa Tarihi)	Su Elemanının Varlığı	Su Elemanının Konumu
Malatya Ulu Camii		Anadolu Selçuklu (1224)	Literatürde Geçiyor	İç Avlu
Niğde Alâeddin (Ulu) Camii		Anadolu Selçuklu (1223)	Literatürde Geçiyor	Harim
Divriği Ulu Camii		Mengücekoğulları (1228-1229)	Literatürde Geçiyor	Harim
Kayseri Hunad Hatun Camii		Anadolu Selçuklu (1238)	Literatürde Geçiyor	Harim
Tokat Niksar Ulu Camii		Danişmendli (12. yüzyıl)	Literatürde Geçiyor	Harim

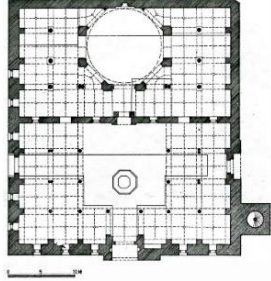
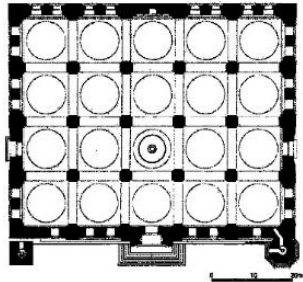
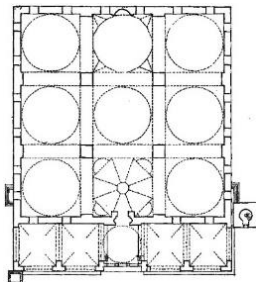
Çizelge 5.1. (devam) 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde su elemanının varlığı ve konumunu gösteren çizelge

Caminin Adı	Plan	Dönem (İnşa Tarihi)	Su Elemanının Varlığı	Su Elemanının Konumu
Kayseri Lalâ Muslihiddin Camii		Anadolu Selçuklu (13. yüzyıl ilk çeyreği)	Literatürde Geçiyor	Harim
Bayburt Ulu Camii		Anadolu Selçuklu (13. yüzyıl ilk çeyreği)	Literatürde Havuz Varlığına İşaret Eden Bilgiler Mevcut	Harim
Antalya Yivli Minare Camii		Anadolu Selçuklu (13. yüzyıl başları)	Arkeolojik Kalıntısı Bulundu	Harim
Kayseri Hacı Kılıç Camii		Anadolu Selçuklu (1249-1250)	Literatürde Havuz Varlığına İşaret Eden Bilgiler Mevcut	Harim
Amasya Gök Medrese (Toruntay) Camii		Anadolu Selçuklu (1266-1267)	Kalıntısı Mevcut	Harim

Çizelge 5.1. (devam) 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde su elemanın varlığı ve konumunu gösteren çizelge

Caminin Adı	Plan	Dönem (İnşa Tarihi)	Su Elemanının Varlığı	Su Elemanının Konumu
Afyonkarahisar Ulu Camii		Anadolu Selçuklu (1272-1273)	Literatürde Havuz Varlığına İşaret Eden Bilgiler Mevcut	Harim
Develi Ulu Camii		Anadolu Selçuklu (1281)	Literatürde Havuz Varlığına İşaret Eden Bilgiler Mevcut	Harim
Sahip Ata Camii		Anadolu Selçuklu (1283)	Literatürde Geçiyor	Harim
Beyşehir Eşrefoğlu Camii		Eşrefoğulları (1296-1299)	Kalıntısı Mevcut	Harim
Birgi Ulu Camii		Aydinoğulları (1312)	Literatürde Havuz Varlığına İşaret Eden Bilgiler Mevcut	Harim

Çizelge 5.1. (devam) 11-15. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde su elemanın varlığı ve konumunu gösteren çizelge

Caminin Adı	Plan	Dönem (İnşa Tarihi)	Su Elemanının Varlığı	Su Elemanının Konumu
Manisa Ulu Camii		Saruhanogulları (1366)	Mevcut	İç Avlu
Bursa Ulu Camii		Erken Osmanlı (1396-1400)	Mevcut	Harim
Edirne Eski Camii		Erken Osmanlı (1414)	Literatürde Geçiyor	Harim

Bu çalışmada tüm Anadolu Selçuklu camileri içinde 23 caminin (Elazığ Harput Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Kayseri Ulu Camii, Kayseri Kölük Camii, Erzurum Ulu Camii, Malatya Ulu Camii, Niğde Alâeddin (Ulu) Camii, Divriği Ulu Camii, Kayseri Hunad Hatun Camii, Tokat Niksar Ulu Camii, Kayseri Lala Muslihiddin Camii, Bayburt Ulu Camii, Antalya Yivli Minare Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Amasya Gök Medrese (Toruntay) Camii, Afyonkarahisar Ulu Camii, Develi Ulu Camii, Sahip Ata Camii, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Birgi Ulu Camii, Manisa Ulu Camii, Bursa Ulu Camii, Edirne Eski Camii) hariminde havuzun varlığı gerek literatürdeki verilerin incelenmesi, gerek arkeolojik verilere dayanarak, gerekse de plan tipolojisiyle incelenmiştir. 5 camide (Bayburt Ulu Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Afyonkarahisar Ulu Camii, Develi Ulu Camii, Birgi Ulu Camii) ise havuzun varlığına dair kesin sonuca ulaştıracak veriye ulaşamamıştır fakat çizelgedeki (Çizelge 5.1.) veriler ışığında havuz-şadırvan varlığından söz edebiliriz. Bu verilerden en

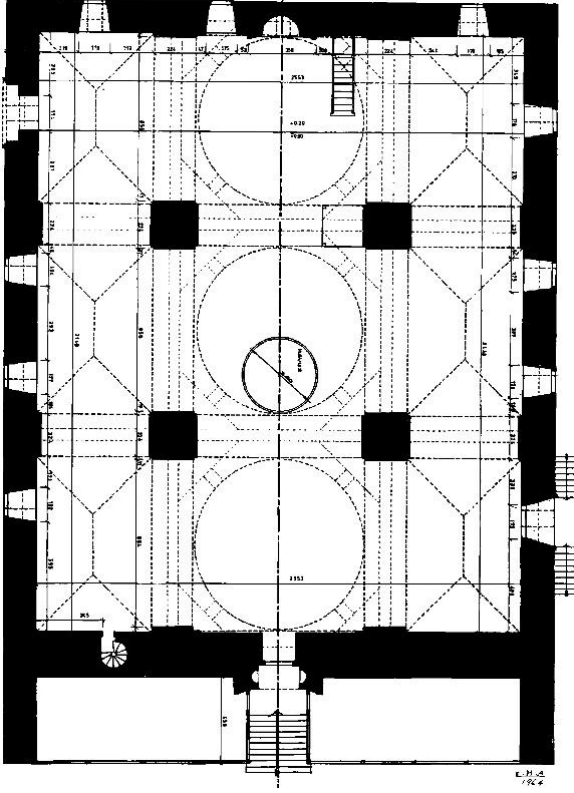
önemlileri incelenen camilerin mihrap önü kubbeli ve orta sahnı vurgulu plan tipinde inşa edilmiş olmalarıdır. Diğer veriler avlusuz olmaları, cephelerinin sağır olması ve bundan dolayı mekânın aydınlatılmasında aydınlık açıklıklı birimden yararlanılması, inşa edildikleri tarihler şeklinde sıralanabilir.

Yapılan çizelge (Çizelge 5.1.) aracılığıyla su elemanı iç avluda olan 4 (Elazığ Harput Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Malatya Ulu Camii, Manisa Ulu Camii), harimde olan 15 (Kayseri Ulu Camii, Kayseri Kölük Camii, Erzurum Ulu Camii, Niğde Alâeddin Camii, Divriği Ulu Camii, Kayseri Hunad Hatun Camii, Tokat Niksar Ulu Camii, Kayseri Lala Muslihiddin Camii, Antalya Yivli Minare Camii, Amasya Gök Medrese Camii, Sahip Ata Camii, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Bursa Ulu Camii, Edirne Eski Camii), harimde olma ihtimali olan 5 (Bayburt Ulu Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Afyonkarahisar Ulu Camii, Develi Ulu Camii, Birgi Ulu Camii) yapı tespit edilmiştir. Bu veriler iç avlulu camilerin Büyük Selçuklu'nun açık avlulu plan şeması ile Anadolu Selçuklu camileri arasında bir geçiş niteliğinde olduğunu göstermektedir.

Ayrıca su elemanı günümüzde mevcut olan 2 (Manisa Ulu Camii, Bursa Ulu Camii), kalıntısı mevcut olan 3 (Elazığ Harput Ulu Camii, Amasya Gök Medrese (Toruntay) Camii, Beyşehir Eşrefoğlu Camii), varlığına dair arkeolojik kalıntı bulunan 3 (Bitlis Ulu Camii, Kayseri Kölük Camii, Antalya Yivli Minare Camii), varlığı literatürde geçen 10 (Kayseri Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii, Malatya Ulu Camii, Niğde Alâeddin (Ulu) Camii, Divriği Ulu Camii, Kayseri Hunad Hatun Camii, Tokat Niksar Ulu Camii, Kayseri Lala Muslihiddin Camii, Sahip Ata Camii, Edirne Eski Camii), olması muhtemel olan 5 (Bayburt Ulu Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Afyonkarahisar Ulu Camii, Develi Ulu Camii, Birgi Ulu Camii) yapı tespit edilmiştir.

Anadolu coğrafyası dışında, 14. yüzyıldan itibaren Türklerin egemenliğine giren Balkan coğrafyasında da camilerde benzer şekilde mimari öge olarak su kullanımı görülmektedir. Plan tipi olarak çok üniteli Erken Osmanlı camileriyle aynı grupta ele alınan, 14. yüzyılda I. Murad Hüdâvendigâr tarafından inşa ettirilen Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii'nin aydınlık fenerli kubbesinin altında, Bursa Ulu Camii ve Edirne Eski Camii'nde (Şekil 5.6.) olduğu gibi havuz-şadırvan bulunmaktadır. Ayverdi caminin merkezinde bulunan kubbenin altında girişe yakın bir şekilde konumlandırılmış, orjinal olmayan bir havuz bulunduğunu belirtir. Bu nedenle Ayverdi, yapının ilk halinde havuz-şadırvan olup olmadığı konusunda kesin bir

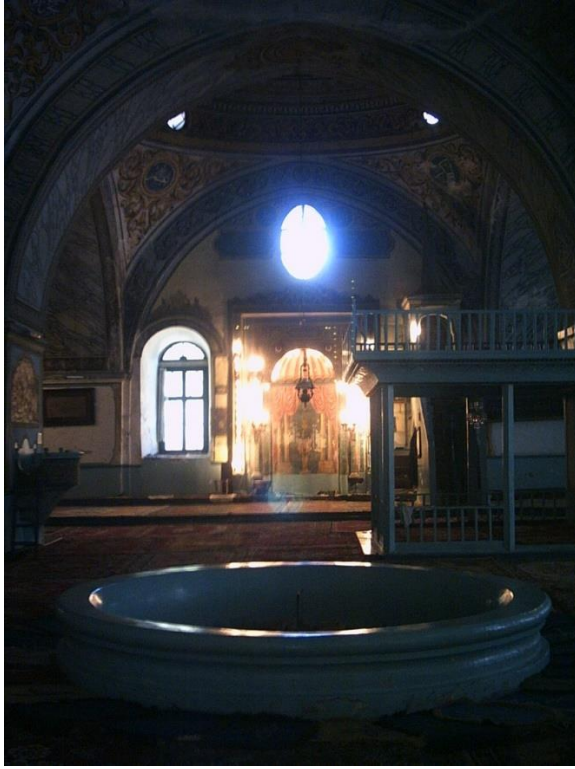
yorum yapmamıştır (Ayverdi, 1966: 302). Benzer plan tipindeki yapılarla karşılaştırıldığında ve Filibe'nin Edirne ile olan yakınlığı da dikkate alındığında bu caminin ilk halinde de havuz-şadırvan varlığından söz edebiliriz.

Şekil 5.6. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii planı (Ayverdi, 1966: 296)

Resim 5.32. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii havuzu (Mehmet Zeki İbrahimgil arşivi)

Resim 5.33. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii havuzu ve mihrap önü mekânı (Mehmet Zeki İbrahimgil arşivi)

Resim 5.34. Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii'ndeki havuzun kaldırılmış hali (Mehmet Zeki İbrahimgil arşivi)

Görüldüğü üzere Anadolu Selçuklu camileri ile başlayıp Bursa Ulu Camii ile en olgun seviyesine ulaşan, camilerde bir mimari öge ve kültürel süreklilik ögesi olarak su kullanımı, Filibe Hüdâvendigâr (Ulu) Camii ile Balkanlar'a kadar uzanmaktadır.

6. SONUÇ

İslamiyet'ten önce Türklerde merkezi mekân anlayışı çadırlardan saraylara, ordu şehirlerden tapınaklara kadar geniş bir mimari kullanıma sahip olmuştur. Bu merkezi mekânın en önemli temsilcisi göğü, tanrıyı, cenneti, evreni temsil eden kubbe olmakla birlikte eyvan, avlu ve su elemanı da merkezi mekânın önemli birer ögesi olmuştur. Mimari ile suyun ilk birleşimi 'axis mundi'nin ve dünya egemenliği anlatımının bir parçası olan havuz ile hükümdar saraylarında olmuştur. Hükümdar, tanrının temsilcisi olarak görüldüğü için hükümdar sarayı da Göktenrı ibadeti yapılan yerler arasındadır ve bu vesileyle su saray mimarisine girmiştir. Daha sonra Maniheizm'de ibadetin merkezine yerleşen su, yer-su ibadetini tasvir eden duvar resimlerinde de kendisine yer bulmuş; benzer anlayış Budizm kabul edildikten sonra da devam etmiştir.

Suyu mikrokozmosun ve 'axis mundi'nin bir parçası olarak kabul eden ve onu bir mimari eleman olarak merkezi mekân kompozisyonuyla ele alan Türklerde, havuz veya şadırvan kullanımı ister fonksiyonel ister sembolik olsun, vazgeçilmez bir kültür ögesi olarak süreklilik göstermiştir. İslamiyet'te bütün ibadetlerin öncesinde günahlardan ve kirden arınmak, tanrının huzuruna hem maddi hem manevi olarak temiz bir şekilde çıkmak için abdest almak gereklidir. Kuran'da ise canlılığın temeli suya dayandırılır. Türkler için zaten kutsal olan su, ruhen ve bedenlen arındırma özelliğinden dolayı Müslüman Türkler için de kutsallığını sürdürmüş ve çok üst seviyede bir temsiliyete kavuşmuştur. Bu temsiliyetin bir sonucu olarak Tolunoğlu Ahmet Camii'nin avlusuna yerleştirilen su elemanı ile Türkler, cami mimarisine merkezi su elemanını kazandırmıştır.

Semerkind Ulu Camii ile Dandanakan Camii'nde yapılan kazılar sonrasında, avlu merkezlerinde tespit edilen havuzların, Karahanlıların Semerkand Ulu Camii'nde, Büyük Selçukluların da Dandanakan Camii'nde yaptıkları 11-12. yüzyıla ait onarımlarda eklenmiş olma ihtimali vardır. Nitekim 12. yüzyılda dört eyvanlı avlunun Büyük Selçuklu camilerinde artık simgesel bir değer kazandığını ve bu avlunun merkezinde bir su elemanının olduğunu biliyoruz. Üç tarafı revakla çevrili bu avlunun, dört yönde revağın ortasına denk gelen birer eyvanı vardır ve bu eyvanlardan geçen eksenlerin dik kesiştiği noktada da havuz-şadırvan yerleştirilmiştir. Emevilere ait olan Şam Emevi Camii'nin havuz-şadırvanı bile Büyük Selçuklu sonrası Atabeylikler Dönemi'nde yapıya eklenmiştir.

Türklerin Anadolu'ya girmesiyle birlikte su elemanı Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi camilerinde kullanılmaya devam etmiştir. Büyük Selçuklu camilerinin 'mandala'yı çağrıştıran, kutsal dört yönü ve merkezi vurgulayan dört eyvanlı avlusu ile merkezindeki su elemanı, Anadolu'ya girdiğinde iklimsel sebeplerle küçülerek ve yan eyvanlar kaldırılarak harimin içine alınmıştır. Havuz-şadırvan, kubbe-eyvan-avlu üçlüsü ile birlikte merkezi mekân vurgusunun Anadolu Selçuklularına has bir ögesi haline gelmiş ve bu durum Beylikler Devri'nde de devam etmiştir.

Erken Osmanlı Dönemi'ne gelindiğinde, Anadolu Selçuklu'nun klasikleşmiş olan mihrap önü kubbeli birimden eyvan niteliğindeki bir geçişle, aydınlık açıklıklı-havuzlu-şadırvanlı bölüme geçilen plan tipi, yerini merkez vurgulu, tek ve toplu mekân yaratma arzusu olan çok üniteli plan tipine bırakacaktır. Bu plan tipinde inşa edilen Bursa Ulu Camii, kendisinden önceki Selçuklu mekân geleneğinin özelliklerini bünyesinde toplamakta ve aynı zamanda içeri alınmış avlu ile merkezindeki 'havuz-şadırvan'ın birleşik hali ile artık yeni bir dönemin başlangıcını da işaret etmektedir. Bursa Ulu Camii'nden daha sonra inşa edilen Edirne Eski Camii ile bu anlayış daha da olgunlaşmıştır. Bundan sonra harimdeki varlığı ortadan kalkacak ve Klasik Osmanlı camilerinin avlusunda kendisine değişmez bir yer edinecek olan su elemanı artık şadırvan fonksiyonuyla Edirne Üç Şerefeli Camii'nden başlayarak tüm klasik dönem boyunca varlığını devam ettirecektir.

Anadolu Selçuklu kapalı medreselerinin devamı olarak görülen ve Erken Osmanlı Dönemi'nde ortaya çıkan zaviyeli camilerde ise havuzun zaviye kısmında olmasından ve yapıların kitabelerinde de ilk inşa edildiklerinde cami değil zaviye olarak adlandırılmaları nedeniyle farklı bir çerçevede değerlendirilmeleri gerektiği sonucuna varılmıştır.

Değerlendirme kısmında ele alınan 5 camide (Bayburt Ulu Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Afyonkarahisar Ulu Camii, Develi Ulu Camii, Birgi Ulu Camii) havuz-şadırvan bulunduğu tahmin edilmekte ve bu yapılarda gerekli izinler alınarak önce kazı ve sonrasında restitüsyon projelerinin yapılması önerilmektedir.

Bütün bunlardan ayrı olarak Klasik Osmanlı mimarisinin son noktası ve Mimar Sinan'ın ustalık eseri olan Selimiye Camii'nin avlusunda şadırvan olmasına rağmen, harimde kubbenin ve müezzin mahfilinin tam altına, yani yapının tam merkezine bir havuzun

yerleştirilmesi durumu, tüm çalışmada incelenen su elemanının Türkler için bir toplumsal ve kültürel kod, bir mesaj taşıyıcı, bir anlamsal değer olarak kültürel süreklilik öğesi olduğunu göstermektedir.

Bu alışma havuz-şadırvanın Türklerin ibadet mekânında su elemanı olarak kullanımının, İslamiyet ncesi ve sonrasındaki dünya görüşleri, yaşam felsefeleri, gelenekleri, işlevsel ve anlamsal boyutlarıyla kültürel süreklilik açısından ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- Acun, H. (1985). Manisa İshak Çelebi Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*, (19), 127-146.
- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ağır, A. (1992). *Anadolu Selçuklu kapalı medreseleri ve kubbe havuz ilişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Akgül (Karamağaralı), N. (1997). Some cosmic motifs and elements in Seljuk and Ottoman architecture. *Erdem*, 9(27), 903-910.
- Akın, G. (1990). *Asya merkezi mekan geleneği*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Akın, G. (1991). Tütekli örtü geleneği: Anadolu cami ve tarikat yapılarında tüteklikli örtü. *Vakıflar Dergisi*, (22), 323-354.
- Akın, G. (1995). The 'müezzin mahfili' and pool of the Selimiye Mosque in Edirne. *Muqarnas*, (12), 63-83.
- Altun, A. (1988). Orta Asya Türk sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler mimârisi. S. Bayram. (Editör). *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, s. 33-44.
- Arık, M. O. (1969). Malatya Ulu Camiinin aslî planı ve tarihi hakkında. *Vakıflar Dergisi*, (8), 141-148.
- Arslan, M. (2017). *Anadolu'da Selçuklu Çağı cami ve mescit mimarisi (plan-mimari-süsleme)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk sanatı*. (İkinci Basım) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aytöre, A. (1962). Türklerde su mimarisi. *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü ve Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 45-69.
- Ayverdi, E. H. (1966). *İstanbul mimari çağının menşei Osmanlı mimarisinin ilk devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigar ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402) I*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Cengiz, G. (2013). *Birgi Ulu Camii mimari ve tezyinat analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık*. (Birinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Çakmakoglu Kuru, A. (1993). *Fetihten Osmanlı Dönemine kadar Kayseri'deki Türk anıtları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Çal, H. (1989). *Niksar'da Türk eserleri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çaycı, A. (2017). *İslam mimarisinde anlam ve sembol*. Konya: Palet Yayınları.
- Çelik, N. (1993). *Bursa Ulu Camii'nin mimarlık tarihi bakımından analizi ve değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Çelikcan, A. (1991). *Amasya Gök Medrese Camii*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çeşmeli, İ. (2005). *Orta Asya camilerinde tipoloji (7-13. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çeşmeli, İ. (2007). *Antik Çağ'dan XIII. yüzyıla kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi mimarisi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çeşmeli, İ. (2015). Tarihi kaynaklara göre Türk göçebelerinde dinler, kültürler, ritüeller ile ikonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar). *Art – Sanat Dergisi*, (3), 47-96.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk İslam sanatının ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk sanatı: İç Asya'da Türk Sanatı'nın doğuşu ve gelişimi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, mitolojik, astrolojik, dini ve edebi tasavvurlara göre Türk sanatında hayvan sembolizmi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Dağlı, Y. Kahraman, S. A. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt 1. kitap. (İkinci Basım) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Denkbalant, A. (2013). Niksar Ulu Camii üzerine bir değerlendirme. *Vakıflar Dergisi*, (40), 9-32.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları.
- Ekiz, M. (1998). *Niğde Alâaddin Camii'nin Anadolu Selçuklu mimarisi içerisindeki yeri ve önemi*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Eliade, M. (2019). *Kutsal ve kutsal-dışı*. (Çev. A. Berktaş). (İkinci Baskı). İstanbul: ALFA.
- Eliade, M. (2003a). *Dinler tarihine giriş*. (Çev. L. Arslan). (Birinci Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Eliade, M. (2003b). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi III: Muhammed'den Reform Çağına*. (Çev. L. Arslan). (Birinci Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eravşar, O. (2019). 2007 Yılı Yivli Minare Cami kazısı. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13(Özel Ek Sayı), 19-33.
- Erdemir, Y. (1999). *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*. Konya: Beyşehir Vakfı.
- Esin, E. (1971). Türk kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara kadar). *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (3), 159-182.
- Esin, E. (1972). "Muyanlık" Uygur "buyan" yapısından (vihara) hakanlı muyanlığına (ribat) ve Selçuklu han ile medresesine gelişme, *Malazgirt Armağanı'ndan ayırbaşım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Esin, E. (1983). Tengrilik: Türklerde Gök Tapınağına dair. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (12), 35-60.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya ikonografik motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gabriel, A. (1931). *Monuments Turcs d'Anatolie I: Kayseri-Niğde*. Paris: E. de Boccard.
- Gabriel, A. (1934). *Monuments Turcs d'Anatolie II: Amasya-Tokat-Sivas*. Paris: E. de Boccard.
- Gabriel, A. (2010). *Bir Türk başkenti: Bursa (Cilt I)*. (Çev. N. Er, H. Er, A. Kazancıgil). Bursa: Osmangazi Belediyesi.
- Godard, A. (1951). L'origine de la madrasa, de la mosquée et du caravansérail à quatre iwāns. *Ars Islamica*, 15(16), 1-9.
- Godard, A. (1965). *The art of Iran*. (Çev. M. Heron). New York: Frederick A. Praeger.
- Grünwedel, A. (1912). *Alt buddhistische kultstätten in Chinesisch-Turkistan: Bericht Über archäologische arbeiten von 1906 bis 1907 Kuča Qaraşahr und in der Oase Turfan*. Berlin: Georg Reimer.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- İntenet: Tolunoğlu Ahmet Camii çift revaklı avlu görünüş, Shutterstock.com, Akimov Konstanstin, URL 1: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/mosque-ahmad-ibn-tulun-cairos-oldest-1519139387>, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022.
- İntenet: Tolunoğlu Ahmet Camii havuz ve kubbeli örtüsü, Shutterstock.com, Akimov Konstanstin, URL 2: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/courtyard-largest-mosque-cairo-egypt-ahmad-1312858592>, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022.

İntenet: Tolunoğlu Ahmet Camii havuzu, Shutterstock.com, Akimov Konstanstin, URL 3: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/mosque-ahmad-ibn-tulun-located-cairo-1299397912>, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022.

İntenet: İsfahan Cuma Camii ana eyvandan avluya bakış, Shutterstock.com, Javarman, URL 4: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/jameh-friday-mosque-isfahan-iran-312493757>, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022.

İntenet: İsfahan Cuma Camii avludan ana eyvana bakış, Shutterstock.com, Anton Ivanov, URL 5: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/panorama-jameh-mosque-isfahan-iran-this-388849351>, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022.

İntenet: İsfahan Cuma Camii havuz, Shutterstock.com, Aleksandar Todorovic, URL 6: <https://www.shutterstock.com/tr/image-photo/ateegh-jame-friday-mosque-esfahan-isfahan-90438574>, Lisanslama Tarihi: 21.06.2022.

İntenet: Kayseri Kölük (Gülük) Camii, doğu görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi; URL 7: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/74375>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Erzurum Ulu Camii, kuzey batı görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 8: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/87707>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Erzurum Ulu Camii, doğu görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 9: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/70503>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait vaziyet planı, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 10: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85447>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait doğu cephe, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 11: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/73465>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait batı cephe, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 12: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/68744>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait güney cephe, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 13: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/76496>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait kuzey cephe, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 14: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/72418>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait mihrap yönüne dik ve avludan geçen kesit, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 15: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/76497>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii'ne ait mihraba paralel ve eyvandan geçen kesit, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 16: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/79669>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Harap haldeki Malatya Ulu Camii'nin doğu cephesi, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 17: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/78789>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii, kuzey batı görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 18: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/74366>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Malatya Ulu Camii, kuzey doğu görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 19: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/80247>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Niğde Alâeddin Camii'nin güney cephesi, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 20: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/92240>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Niğde Alâeddin Camii'nin genel görünüşü, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 21: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/73638>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Divriği Ulu Camii, kuzey batı görünüş, SALT Araştırma, Foto Şükrü, Hatice Gonnet Bağana. URL 22: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/31760>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Tamirine devam edilen âbidelerden albümü No: IV, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, üstten görünüş, SALT Araştırma. URL 23: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/207634>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Antalya Kaleiçi'nin genel görünümü, SALT Araştırma, M. Erem Çalıkoğlu, Çalıkoğlu Ailesi. URL 24: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/7174>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Beyşehir Eşrefoğlu Camii, kuzey doğu görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 25: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/83616>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Beyşehir Eşrefoğlu Camii, doğu görünüş, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 26: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/83616>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Beyşehir Eşrefoğlu Camii, harimde havuz ve aydınlık açıklığı, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 27: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/83616>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Beyşehir Eşrefoğlu Camii harimi, SALT Araştırma, T. C. Vakıflar Fotoğraf Arşivi, Ülgen Ailesi. URL 28: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/83616>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Beyşehir Eşrefoğlu Camii orta sahnı, SALT Araştırma, T. C. Vakıflar Fotoğraf Arşivi, Ülgen Ailesi. URL 29: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/83616>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Bursa Ulu Camii'nin 1949'daki halini gösteren bir kesit, SALT Araştırma, Sedat Çetintaş, Ülgen Ailesi. URL 30: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85960>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Bursa Ulu Camii giriş cephesinin değişmeden önceki vaziyetini gösteren bir görünüş, SALT Araştırma, Sedat Çetintaş, Ülgen Ailesi. URL 31: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/80892>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Bursa Ulu Camii'nin değişmemiş halini gösteren bir kesit, SALT Araştırma, Sedat Çetintaş, Ülgen Ailesi. URL 32: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/77052>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

İntenet: Afyonkarahisar Ulu Camii dış cephesi, SALT Araştırma, Ülgen Ailesi. URL 33: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/82701>, Son Erişim Tarihi: 27.06.2022.

Jung, C. G. (2020). *Dönüşüm sembolleri: bir şizofreni başlangıcının analizi*. (Çev. F. G. Gerhold). (İkinci Baskı). İstanbul: ALFA.

Karamağaralı, B. (1993). İççe daire motiflerinin mahiyeti hakkında. *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 249-270.

Karamağaralı, B. (2006). Edirne Eski Camiin kitabeleri ve mimarimizdeki yeri. *Vakıflar Dergisi*, (9), 331-336.

Karamağaralı, H. (1973). Kayseri'deki Hunad Câmiinin restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin kronolojisi hakkında ba'zı mülâhazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 199-245.

Karamağaralı, H. (1981). Erzurum Ulu Camii. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, (3), 137-177.

- Karamağaralı, H. (1982). Sâhib Atâ Camii'nin restitüsyonu hakkında bir deneme. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, (3), 49-75.
- Karamağaralı, H. (2002). Türk câmi mîmârisinde mekân gelişmesi ve Ayasofya mes'elesi. *Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimârîsi, Sempozyum, 4 Aralık 1999, Ankara*, Ankara: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, s. 83-109.
- Kızıltan, A. (1958). *Anadolu Beyliklerinde cami ve mescitler (XIV Yüzyıl Sonuna Kadar)*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- Kuban, D. (2002a). Tarih, toplum, kültür / tarihi çerçeve. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 13-28.
- Kuban, D. (2002b). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 89-93.
- Kuban, D. (2002c). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Harput Ulucamisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 105-106.
- Kuban, D. (2002ç). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Malatya Ulucamisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 127.
- Kuban, D. (2002d). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Kayseri Ulucamisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 132.
- Kuban, D. (2002e). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Kayseri Honat Hatun Külliyesi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 134-137.
- Kuban, D. (2002f). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Erzurum Ulucamisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 107-108.
- Kuban, D. (2002g). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 115-126.
- Kuban, D. (2002ğ). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Kayseri Hacı Kılıç Camisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 138-139.
- Kuban, D. (2002h). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Niğde Alâeddin Camisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 141-142.

- Kuban, D. (2002i). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Amasya Gökmedrese Camisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 144-145.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. (Birinci Baskı). İstanbul: YEM Yayın.
- Kuran, A. (1964). *İlk devir Osmanlı mimarisinde cami*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu medreseleri I*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Kuran, A. (1995). Anadolu Selçuklu ulucamileri. *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri*, 25-26 Nisan 1994. Konya: Selçuk Üniversitesi, s. 33-41.
- Le Coq. A. v. (1913). *Chotscho: Facsimile-wiedergaben der wichtigeren funde der ersten Königlich Preussischen expedition nach Turfan in Ost-Turkistan*. Berlin: Dietrich Reimer Ernst Vohsen.
- Le Coq. A. v. (1924). *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien III: Die wandmalereien*. Berlin: Dietrich Reimer Ernst Vohsen.
- Leeming. D. A. (2010). *Creation myths of the world: An encyclopedia*. (Second Edition). California: ABC-CLIO.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi I: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*. (Beşinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi II: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2000). *Türk kültür tarihine giriş: Türklerde tuğ ve bayrak (Hunlardan Osmanlılara) Cilt: VI*. (Üçüncü Baskı). Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, S. (1994). *Anadolu'nun Selçuklu çehresi*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Öney, G. (1966). Kayseri Hacı Kılıç Cami ve Medresesi. *Belleten*, 30(119), 377-390.
- Öney, G. (1989). *Beylikler Devri sanatı: XIV. – XV. yüzyıl (1300-1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Önge, Y. (1970a). Anadolu Türk mimarisinde üstten tabii aydınlatma: Aydınlık feneri. *Önasya*, 6(64), 8-9.
- Önge, Y. (1970b). Anadolu ejder başlı madenî çeşme lüleleri. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (1), 183-185.
- Önge, Y. (1978). Bugünkü bilgilerimiz ışığı altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası. Y. Önge, İ. Ateş ve S. Bayram. (Editörler). *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 33-50.
- Önge, Y. (1991). Fıskiyeli Türk çeşmeleri. *Vakıflar Dergisi*, (22), 99-116.

- Özerdin, M. N. (1963). Chou'lar ve bu devirde Türklerden gelen 'Gök Dini'. *Belleten*, 27(105), 1-23.
- Özkeçeci, İ. (2016). İlk dönem Hâkânî (Karahanlı) camilerindeki bazı tuğla süsleme unsurları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 721-738.
- Peker, A. U. (1998). Anadolu Selçuklu mimarisi ikonografisi yazımına doğru. *VII. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri: II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 30 Nisan-02 Mayıs 1998*. Konya: Selçuk Üniversitesi, s. 289-315.
- Peker, A. U. (2007). Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası. *Tasarım Merkezi Dergisi*, (3), 18-25.
- Seçkin, N. (2002). Fiziksel çevrenin öğeleri / camiler / Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi. D. Kuban. (Editör). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 146-150.
- Sözen, M. (1970). *Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri, Cilt I: Açık medreseler*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Şahin, M. K. (2004). *Anadolu'da Selçuklu Döneminde dikine planlı camiler (Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar)*, Doktora Tezi, T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Tahsin, Ö., Akok, M. (1955). Develi âbideleri. *Belleten*, 19(75), 376-384.
- Tali, Ş. (2010). Türk İslam sanatında şadırvan mimarisinin ortaya çıkışı üzerine. *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 14-16 Ekim 2009*. İstanbul: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, s. 605-612.
- Taşagıl, A. (2020). *Bozkırların ilk imparatorluğu: Hunlar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Uysal, Z. (1994). Afyon Ulu Camii'nin ahşap üzerine boyalı nakışları. 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 22-24 Ekim 1993*. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi, s. 236-248.
- Ülgen, A. S. (1962). Divriği Ulu Camii ve Dar üş-şifası. *Vakıflar Dergisi*, (5), 93-97.
- Ülkü, C., Yenğin, M. (2017). 11.-12. yy camilerinde avlu / Bitlis Ulu Camisi'nde yeni bulunan avlu . *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(17), 17-37.
- Yetkin, S. K. (1955). Beylikler Devri mimârîsinin Klâsik Osmanlı sanatını hazırlayışı. *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 4(3), 39-43.
- Yetkin, S. K. (1965). *İslâm mimarisi*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü.

Yetkin, S. K. (1970). *Türk mimarisi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Yetkin, S. K. (1984). *İslâm ülkelerinde sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Yılmaz, L. (2002). *Antalya: Bir Ortaçağ Türk şehrinin mimarlık mirası ve şehir dokusunun gelişimi (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yurdakul, E. (1974). Kayseri Külük Camii ve Medresesinde yapılan harfiyat ve araştırma sonuçları ile ilgili yeni görüşler. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 1(1), 167-207.

GAZİ GELECEKTİR..